

PAPER DETAILS

TITLE: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğüne Yeni Katkılar

AUTHORS: Hasan EREN

PAGES: 106-160

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/716617>

DEĞERLENDİRMELER

TÜRK DİLİNİN ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜNE YENİ KATKILAR

Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov, Leksika,
Moskva 1997. Rossijskaja akademija nauk İnstitut jazykoznanija. 800 s.

Ethem Rahimoviç Tenişev, Rus Bilimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsüne bağlı Türkologların katılımıyla *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov* adlı bir gramer yayımlamaya başlamıştı. Bu kolektif gramerin ilk üç bölümü *Fonetika* (Moskva 1984), *Sintaksis* (Moskva 1986) ve *Morfologija* (Moskva 1988) başlıkları altında çıkmıştı. Bu kez bu büyük eserin dördüncü bölümü *Leksika* adı altında yayımlandı. E. R. Tenişev'un sorumluluğu altında gerçekleştirilen bu eser, Türk dilinin etimolojik sözlüğüne yeni bir katkıdır. Ne yazık ki *Leksika, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğünün* son provalarını kontrol ettiğim günlerde elime geçti. Doğal olarak, bu durumda ana söz dağarcığımızda geçen yaklaşık 1000 ögeyi içine alan bu eserden artık yararlanmak olanağı kalmamıştı. Etimolojik sözlüğüme eklediğim açıklamada, yeni katkı ve gözlemler içeren bu kapsamlı eseri sözlüğümün 2. baskısında değerlendireceğimi bildirmiştim.

Ne var ki *Leksika'yı* gözden geçirdikten sonra birtakım sorunların özel olarak tartışmaya açık olduğunu gözdledim. Bu sorunların yer darlığı dolayısıyla etimolojik sözlüğümde uzun uzadıya tartışmaya açılmasına olanak olmadığı doğaldır. O nedenle tartışılmaya değer sorunların bir bölümünü bu yazımda ele alarak bu konulardaki düşünce ve gözlemlerimi ortaya koymayı gerekli gördüm. Yeni ve sağlam sonuçlara varmanın yolu tartışmadan geçer. O açıdan bu güne değin açık olarak çözümlenmeyen birtakım sorunların gözden geçirilmesi ve eski savların özenle değerlendirilmesi bilimsel bir yaklaşım olarak yeni gerçeklerin ortaya çıkmasına yol açabilir.

Leksika'nın ön sözünden öğrendiğimize göre, SIGTJa'nın yazımını gerçekleştiren kurul, Rus Bilimler Akademisine bağlı Türk Dilleri Sektöründe (daha sonra Türkoloji ve Mongolistik bölümünde) ve son olarak Ural-Altay Dilleri Bölümünde E. V. Sevortyan (1906-1978) ve L. S. Levitskaya'nın yönetimi altında Türk dillerinin etimolojik sözlüğü üzerinde gelişmiştir. *Êtimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov* (ÊSTJa) adlı büyük sözlüğün dört bölümü (1974, 1978, 1980, 1989'da) yayımlanmıştır. V. ve VI. bölümler de yayın evinin programında sıraya girmiştir. Sözü edilen V. bölüm 1997'de baskıdan çıkmıştır. *Êtimologičeskij slovar' tyurkskix jazykov. Obsčetjurkskie i mežturkskie osnovy na bukvu "K", "K"*. Bu cilt *ke, ki, kö, kü* ve *ka* ile başlayan kelimeleri içerir. VI. bölüm olan "*K*" cildi de 2000 yılında yayımlanmış olup *ki, ko, ku* ile başlayan kelimeleri kapsar.

Doğal olarak, yazarlar, SIGTJa *Leksika* bölümü üzerinde çalışırken sık sık ÊSTJa'ya da başvurmuşlardır. Bundan başka, yazarlar tarihî leksikoloji alanındaki anıtsal çalışmaları da göz önünde tutmuşlardır. *Drevnetjurkskij slovar'*. Leningrad 1969 (DTS); *Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskix jazykov*. Moskva 1961 (IRLTJa); Ramstedt, G. J., *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki (1935), 1976 (KWb), Doerfer, G., *Türkisc/te und mongolische Elemente im Neupersischen*. I-fv. Wiesbaden 1963-1975 (TMEN); Räsänen, M., *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki 1969 (V); Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972 (ED); *Sravnitel'nij slovar' turgusoman'čurskix jazykov. I-II*, Leningrad 1975-1977 (SSTMJa).

Türkoiojinin, yeni adıyla Türklük biliminin bizim en ulusal bilim kolumuz olduğunu sık sık dile getiriyoruz. Ancak, Türkoiojînin uluslararası bir bilim alanı olduğunu da saklamayalım. Rusya'da (ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde) Türkoloji alanında verimli çalışmalar yapıldığı açık bir gerçektir. Macaristan, Finlandiya, Almanya, Fransa, Avusturya, İtalya, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde de bu yolda sağlam çalışmalar yapıldığına tanık oluyoruz. Son yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde de Türkoloji alanında ciddî adımlar atılmıştır. Özetle, Türkoloji alanında çalışmak isteyenlerin bütün bu ülkelerdeki çalışma ve yayınları özenle izlemeleri kaçınılmaz bir koşuldur. Daha açık bir deyişle, en ulusal bilim kofumuzda çalışırken yalnız ülkemizde yapılan çalışmaları göz önünde tutmakla yetinilemez. Yabancı ülkelerde bu yolda yapılan çalışmaları da titizlikle izleyerek değerlendirmek gerekir. Bu koşullar karşısında bu yolda yapılacak bilimsel girişimlerin kolay olmadığı açıktır.

Leksika yazarlarının Rusya'da ve Avrupa ülkelerinde gerçekleştirilen yayın ve çalışmaları Özenle izledikleri ve değerlendirdikleri göze çarpıyor. Ancak en ulusal bilim kolumuzda ülkemizde çıkan yayınları izleyemedikleri anlaşılıyor.

Uluslararası bir bilim alanı olarak Türkoloji üzerinde çalışanların yayınlar ve çalışmalar konusunda büyük güçlüklerle karşılaştıkları eski bir gerçektir. Rus Bilimler Akademisine bağlı Dil Bilimi Enstitüsünde bile bu konuda birtakım güçlüklerden söz edilebilir.

Yalnız ülkemizde çıkan yayınlarda eksikler ve boşluklardan söz etmekle yetin-meyelim. Avrupa ülkelerinde yapılan yayınlarda da ara sıra birtakım boşlukların göze çarptığını saklamayalım. Örneğin bibliyografyada Louis Bazin'in adının geçmediği göze çarpıyor. Bazin'in "Noms de la "chèvre" en Türe et en Mongol" (*Studia Altaica. Festschrift für Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag*. Wiesbaden 1957, 28-32), "Über die Sternkunde in alttürkischer Zeit" (*Akademie der Wissenschaft und der Literatur in Mainz, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaft Ki.*. Jg. 1963, No: 5), "Les noms du 'yak' chez Les peuples turcs et mongols" (*Beitrage zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim zum 6. 10. 1968*), "Les noms turcs et mongols de la constellation des "Pleiades" (*Acta Orientalia Hungarica* X, 1959, 265-297). "Note sur *angyirt, nom turco-mongol d'une variete de "canard" (*Studia Turcica*. Budapest 1971, 55-59). "Les noms turcs

de l'or" (*Langues et techniques. Approche Linguistique*. Paris 1973, 327-336), "Les noms turcs et mongols de l'ours" (*Quand le crible était dans la paille*. Paris 1978, 83-93) gibi yazılarını bir yana bırakalım. Ancak bu yazıların *Leksika'da* işlenen konularla doğrudan doğruya ilgili olduğunu göz ardı etmeyelim. Özellikle Bazin'in *Les systemes chronologiques dans le monde Turk ancien* (Budapest 1991) adlı eseri değerli bir katkıdır.

Lajos Ligeti'nin bilimsel çalışmalarına gelince: Bibliyografyada Ligeti'nin ancak birkaç çalışması geçiyor. Örneğin "A török hosszû magânhangzök" (*Magyar Nyelv* XXXIV, 1938, 65-76) başlıklı yazısı yer almışsa da, bu yazının "Les voyelles longues en türe" (*Journal Asiatique* 1938, 65-76) başlıklı Fransızcası göz ardı edilmiştir. Yazının Fransızcasında yazar yeni birtakım gözlemler ortaya koymuştu. O bakımdan bu yazının Macarcası yerine Fransızcasının göz önünde tutulması gerekir, sanırım. Ligeti'nin "Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise" (*Acta Orientalia Hungarica* I, 1950, 141-185), "L'etymologie mongole du slave chorogy 'drapeau'" (*Etudes Slaves et Roumaines* II, 1949, 46-56), "Histoire du lexique des langues turques" (*Rocznik Orientalistyczny* XVII, 1953, 80-91), "A propos des éléments "altäiques" de la langue hongroise" (*Acta Linguistica Hungarica* XI, 1961, 15-42), "Sur deux mots comans" (*Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* X, 1962, 167-174), "Bilincsek, bilincs" (*Magyar Nyelv* LXI, 1965, 281-289), "Az ido és társai" (*Magyar Nyelv* LXII, 1966, 385-398), "Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz" (*Magyar Nyelv* LXII, 1967, 427-441), "A jószágú gyopártól a havasi gyopárig" (*Magyar Nyelv* LXV, 1969, 136-144), "Orsó szavunk török háttere" (*Magyar Nyelv* LXVI, 1970, 412-421)... gibi yazıları da ilginç gözlemlerle doludur, özellikle *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött és az, Árpád-korban* (Budapest 1986) adlı büyük eseri yeni görüş ve açıklamalar getirmiştir.

J. Nemeth'in yazı ve çalışmalarında da büyük eksikler göze çarpıyor. Onun "Neuere Untersuchungen über das Wort tábor 'Lager'" (*Acta Linguistica Hungarica* III, 1953, 431-446) başlıklı yazısı bibliyografyada verilmişse de, "Wanderungen des mongolischen Wortes nökir 'Genosse'" (*Acta Orientalia Hungarica* II, 1953, 1-23), "Zur Geschichte des Wortes tolmács 'Dolmetscher'" (*Acta Orientalia Hungarica* VIII, 1958, 1-8) gibi yazılan gözden kaçmıştır. Özellikle "Probleme der türkischen Urzeit" (*Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata*. Budapes-tini MCMXLII-MCMXLVII, 57-102. s.) adlı çalışmasında özel olarak Türklerin ana yurdu sorunu üzerinde durmuştu. Bu çalışma, "A törökseg öskora" ve "Az uráli és a török nyelvek ösi kapcsolata" (*Nyelvtudományi Közlemények* XLVII, 1928, 62-84. s.) başlıklı yazılarının birleştirilmesinden oluşmuştur. Ne var ki yazar, yeni çalışmasında bu yoldaki görüşlerini yeni gözlemlerle geliştirmiş, derinleştirmiştir. Benim bildiğime göre, J. Nemeth'in bu yayınları bu yolda yapılmış ilk çalışmalardır. *Leksika'nın* "Sonuç" bölümünü içerik ve kapsam bakımlarından bütünlük için J. Nemeth'in çalışmalarını göz önünde tutmak ve değerlendirmek kaçınılmazdır.

Leksika'nın sonundaki “Kısaltmalar”ın “Kaynaklar ve literatür” bölümünde Gyula Németh'in *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest 1930) adlı eserinin geçmediği göze çarpıyor. Bu eserin yeni baskısı da çıkmıştı. Bu eser Türkolojiye birçok yeni gözlem kazandırmıştı. Yazarın bu eserde işlediği sorunlar Macar Türkologlarını sürekli olarak uğraştırdığı gibi, uluslararası bilim çevrelerinin ilgisini de çekmiştir.

L. Ligeti'nin “Noms turcs pour 'fers, bracelet. bague' dans Les langues slaves et dans le hongrois” (*Studia Slavica* XXIX; 1975) ve “A propos du rhotacisme et du lambdacisme” (*Central Asiatic Journal* 24, 1980) gibi yazı ve çalışmaları *Leksika'da* değerlendirilmiştir. Macarcada eski Türk diyalektlerinden kalma alıntılara ilişkin belli başlı yazıları da göz önünde tutulmuştur.

Leksika'da işlenen konularda Paul Pelliot'nun da değerli yazılar yazdığını biliyoruz. *Leksika'da* Pelliot'nun “Les mots à h- initial aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIII e et XIV e siècles” (*Journal Asiatique* 1925 I, 193-263) ve “Sao-houa, sauya, sauyat, saguate” (*T'oung Pao* XXXII, 1936, 230-237) gibi birkaç yazısıyla yetinilmiştir. Bu yazılara “Sur quelques mots d'Asie Centrale attestés dans Les textes chinois” (*Journal Asiatique* \1, 1, 1913, 451-469), “Le nom türe du vin dans Odoric de Pordenone” (*T'oung Pao* XV, 1914, 448-453), “Le mot bigni (ou begni ?), vin, en türe” (*T'oung Pao* XXIV, 1926, 61-64). “Sur le yam ou jam, relais postal” (*T'oung Pao* XXVII, 1930, 192-195), “Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhatu'l-qulub” (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* VI, 1931, 555-580) ve “Les mots avec et sans q- (k-) initial en turc et en mongol” (*T'oung Pao* XXXVII, 1944, 73-101) gibi yazılarını ekleyebiliriz.

Ana Türkçedeki uzun ünlüler konusunda Martti Räsänen'in “Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter in Ungarischen” (*Finnisch-Ugrische Forschungen* 24, 1937, 246-255) adlı çalışması da bir katkıdır. Bu yazı da göz ardı edilmiştir. E. D. Polivanov'un “K voprosu o dolgix glasnyx v obščetureckom prajazyke” (*DAN* 1927, 521-227) başlıklı yazısını da kaynaklar listesinde göremedim. L. Ligeti'nin “Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise” (*Acta Orientalia Hungarica* 1, 1950, 1941-185) “Török jövevényiszavaink és a vitás etimológiák kérdése” (Emlék-könyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Budapest 1956, 336-346), “Az ajándék két török-perzsa neve” (*Magyar Nyelv* 53, 1957, 157-159), “A török szófejtés és török jövevényiszavaink (Elöljáró megjegyzések. Magyar iz 'artus, articulus', török yüz 'ua', gyürü, gyüszü)” (*Magyar Nyelv* 54, 1958. 435-450), “A török szófejtés és török jövevényiszavaink (Szerü A gyürü és rokonsága. Ocsu)” (*Magyar Nyelv* 55, 1959. 451-457), “A propos des elements “altaïques” de la langue hongroise” (*Acta Orientalia Hungarica* 11, 1961, 14-42), “Urali török jövevényiszavaink kérdéséhez” (*Magyar Nyelv* 59, 1963, 381-393), “Az idő és társai” (*Magyar Nyelv* 62, 1966, 385-398), “Turkológiai megjegyzések szlav jövevényiszavainkhoz” (*Magyar Nyelv* 63, 1967, 427-441), “A jóságü gyopártöl a havasi gyopárig” (*Magyar Nyelv* 65, 1969, 136-144), “Orsó szavurik török háttere” (*Magyar Nyelv* 66, 1970, 412-421), “Quelques problèmes étymologique des anciens mots d'emprunt turcs de la langue

hongroise” (*Acta Orientalia Hungarica* 29, 1975, 279-288) gibi yazılarını bir yana koyalım. Onun “Histore du lexique des langues turques” (*Rocznik Orientalystyczny* 17, 1953, 80-91) adlı yazısı doğrudan doğruya *Leksika'nın* uğraştığı sorunlara ilişkin bir katkıdır. *Leksika* yazarlarının Ligeti'nin *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött és az Árpád-korban* (Budapest 1986) adlı büyük eserinden habersiz kaldıkları da anlaşılıyor. Bu eser *Leksika'da* tartışılan sorunlarla ilgili birçok yeni gözlem ve görüş getirmiştir. Yazar, bu eserinde Macar dilinin eski Türk ilişkilerini tartışma süzgecinden geçirmekle kalmayarak, ayrıca Türkolojinin tartışmalara yol açan konularını da göz ardı etmemiştir. Örneğin Macarcadaki eski Türkçe alıntılar açısından ayrı bir yer tutan Çuvaşçamn fonetik özelliklerini özenle gözden geçirmiş, rotasizm, lambdasizm konuları üzerinde durmuş, Ana Türkçe y sesinin Macarca karşılıkları, Ana Türkçe üfnin Çuvaşça ve Macarcadaki durumu, birinci hecedeki uzun ünlüler, v ve y protezleri, Çuvaşça ve Macarcada göze çarpan $a > ı$ olayı gibi sorunları tartışmıştır. Son olarak Çuvaşçamn söz dağarcığım belli başlı özellikleriyle ortaya koymuştur. Ligeti, rotasizm ve lambdasizm konusundaki görüşünü “A propos da rhotacisme et du lambdacisme” (*Central Asiatic Journal* 24, 1980, 222-250) adlı yazısında ortaya koymuştu. *Leksika* yazarları onun bu yazısını değerlendirmişlerdir. Ancak Ligeti'nin yeni eserinde bu yolda yeni ve ilginç örnekler vardır.

* * * * *

Leksika'nın “Meteoroloji” başlıklı bölümünün 'Atmosfer olayları' başlıklı alt bölümündeki Eski Türkçe *tum* 'soğuk' sözüne gelince (14-15. s.): *DD* ve *ÖS'de* *tum* veya *dum* biçimi geçmez. Ancak bu biçimin Anadolu'da *dum* olarak geçtiği anlaşılıyor. Bu biçim *Dumlupınar* yer adında saklanmıştır.

Bu bölümde, Karaçayca ve Balkarca *şibıla* biçimine değin “yıldırım” veya “şimşek” olarak kullanılan belli başlı adlar sıralanıyor (22-23. s.). Ancak bu adlar arasında Türkçe *şimşek* biçiminin geçmediği göze çarpıyor. İlk bakışta, başındaki *ş* dolayısıyla *şimşek'in* yabancı dillerden kalma bir alıntı olduğu düşünülebilir. Ne var ki *Leksika'da* Türk kökenli adlar ile alıntılar arasında bir ayırım yapılmamıştır. Türkçe *yaşın* (*yaşım*, *yışık*), *yıldırım* (*ıldırım*), *çakın* (*çakım*) biçimleri yanında Kazakça ve Kırgızcada kullanılan *mayzağay* adı da verilmiştir. Bu adın Farsçadan alındığı açıktır. Bunun gibi, 'şimşek' anlamına gelen Karaçayca ve Balkarca *şibıla* biçimi de geçmiş, ancak bu biçimin etimolojisi verilmemiştir. Räsänen, etimolojik sözlüğünde (V 445 a) Karaçayca *şibile* 'Blitz' biçiminin Kabartayca (Kabardinisch) *şible'den* geldiğini bildirmişti. Kafkas dilleriyle Kuzey Kafkasya'da konuşulan Türk diyalektleri arasındaki ilişkiler üzerinde Gustav Schmidt durmuştu. “Über die ossetischen Lehn-vvörter im Karatschajischen” (*Annales Academiae scientiarum Fennicae* B: XXVII. 43, 1932, 364-395). “Über die kaukasischen Lehnvvörter im Karatschajischen” (*Annales Academiae scientiarum Fennicae* LXVII, 1933, 465-471) başlıklı yazılarında Schmidt, Karaçaycada geçen Kafkas dillerinden kalma alıntıları irdelemişti. Schmidt (*Memoires de la Société Finno-Ougrienne* LXVII, 465-471) Karaçayca *şibile'nin* de Kabartaycadan geldiğini yazmıştı.

Räsänen'in verdiği bilginin Schmidt'ten alındığını sanıyorum. Bu durum karşısında Karaçayca gibi küçük bir diyalekte kullanılan *şabda* biçimi yanında Türkçe *şimşek* biçimini aramak boş bir çaba sayılamaz. Kıbrıs'ta Doğu Akdeniz Üniversitesi'nin 20-21 Mayıs 1999 tarihleri arasında düzenlediği Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumuna sunduğum "Etimolojik çalışmalarda metodoloji sorunları" başlıklı bildiride *şimşek*'in kökü üzerinde durmuştum. Bu bildirinin sempozyumda verilen bildiriler arasında yayımlanacağını sanıyorum. Bununla birlikte, son yıllarda ülkemizde *şimşeklin* kökeni konusunda yapılan yayınları değerlendiren bir yazı da kaleme aldım. "Şimşek" başlıklı bu yazı *Türk Dili'nde* çıktı (1999/2: 835-843).

"Mevsimler" başlıklı bölümde yazarlar dilimizde kullanılan *yaz*, *yay*, *güz* ve *kış* adlarının Ana Türkçe biçimlerinden yola çıkmışlardır.

G. J. Ramstedt "Zur Frage nach der Stellung des Tschuvvassischen" (*Journal de la Société Finno-Ougrienne* XXXVIII, 1922) başlıklı çalışmada, Türk diyalektleri arasında özel bir yer tutan Çuvaşcanın durumunu gözden geçirmiş ve bu yolda yeni birtakım görüşler ortaya koymuştu.

Çuvaşcanın Ortak Türkçe adını verdiğimiz diyalektlere göre ses bakımından büyük değişiklikler gösterdiğini biliyoruz. Örneğin Ortak Türkçenin *z* ve *-z* ünsüzlerine karşılık Çuvaşçada *r* ve *-r* ünsüzlerinin geçtiğini görüyoruz. Bunun gibi, Ortak Türkçe *s* ve *-ş* ünsüzlerine karşılık Çuvaşçada */* ve *-/* ünsüzlerinin kullanıldığına tanık oluyoruz. Örneğin Ortak Türkçe *yaz* ve *güz* (< *kuz*) sözlerinin Çuvaşçada *sor*, *şur* ve *kər* biçimlerini aldıklarını gözlemliyoruz. Ortak Türkçe *gümüş* (*kümüş*) ve *kış* sözlerinin de Çuvaşçada *kēmēl* ve *xēl* olarak geçtiğini anlıyoruz.

Çuvaşcanın bu ve bunlara benzer özellikleri dilcileri başlangıçtan beri uğraş-tırmıştır.

Zoltán Gombocz, "Az altaji nyelvek hangtörténetéhez" (*Nyelvtudományi Közlemények* XXXV, 1905, 241-284) ve "Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen" (*Keleti Szemle* XIII, 1912-1913, 1-37) başlıklı yazılarında, Çuvaşça ile Ortak Türkçe arasındaki bu ses kurallarını tespit etmiş ve Çuvaşçada *z*, *-z* > *r*, *-r* (rotasizm) ve *ş*, *-ş* > */*, *-/* (lambdasizm) gelişmesinden söz etmişti. İşte Ramstedt, 1922 yılında çıkan çalışmada Çuvaşcanın durumu üzerinde dururken Gombocz'un bu yoldaki açıklamalarına karşı çıkarak gelişmenin *r* > *z* ve */* > *ş* doğrultusunu izlediğini ileri sürdü.

Martti Räsänen, *Die tschuwassischen Lehnwörter in Tscheremissischen* (*Memoires de la Société Finno-Ougrienne* XLVIII, 1920) adlı eserinde Ramstedt'in çalışmasının karalamasını sık sık kullanmıştı. Zoltán Gombocz Räsänen'in eserini değerlendirdiği yazısında (*Körösi Csoma-Archivum* I, 1921, 81-85. s.) Ramstedt'in yeni görüşü üzerinde uzun uzun durmuş, özellikle onun Ortak Türkçe *z* ve *j*'nin kökenine ilişkin açıklamasını gözden geçirmişti. Gombocz, Ramstedt'in savını geri çevirmediği gibi, bu yolda bir çekince de dile getirmemişti. Üniversitede verdiği derslerde de Gombocz'un açık olarak Ramstedt'in hipotezine katıldığını biliyoruz.

Daha sonra N. Poppe “Altaisch und Urtürkisch” (*Ungarische Jahrbücher* VI, 1927, 107-116. s.) başlıklı yazısında Ramstedt’in hipotezine katıldı. Poppe daha sonraki çalışmalarında da bu soruna sık sık değinecektir. Sorun Poppe’nin katılmasıyla sona ermemiştir, ondan sonra bu konuda görüş bildirenlerin adlarını ve eserlerini saymayacağım.

Uzun yıllardan beri güncelliğini sürdüren bu tartışmaya katılmayan Türkolog ve Altaistlerin sayısı çok azdır. O bakımdan sözü uzatmamak için bu yoldaki tartışmalara katılmayan çalışma arkadaşlarımızın adlarını saymak daha kestirme bir yol olur sanırım.

Bu tartışmalar sonunda Türkologların (ve Altaistlerin) ikiye ayrıldıklarını görüyoruz. Başlangıçta Gombocz’un ortaya attığı *rotasizm* ve *lambdasizme* bağlı kalanlar bir cephe oluşturdular. Ramstedt’in görüşüne katılarak *zetasizm* ve *sigmatizm* inancını benimseyenler de ayrı bir cephe kurdular. Bu arada bir cepheden karşı cepheye geçenler de çıktı. Bu konuda bir fikir açıklamaktan kaçınan birçok dilci de vardı. Örneğin, Paul Pelliot bu konuda bir görüş bildirmekten özenle kaçınmıştır. Onun gibi, Lajos Ligeti de bu konudaki görüşünü açığa vurmamıştı. Ancak Ligeti “A propos du rhotacisme et du lambdacisme” (*Central Asiatic Journal* XXIV, 1980,222-250) başlıklı yazısında bu tartışmaya katıldı. Son olarak, *A tnagyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött es az Árpád-korban* (Budapest 1986) adlı eserinde (16. s.) *rotasizm* ve *lambdasizm* görüşünü benimsediğim açıkladı.

Eski görüşünü terk ederek yeni bir görüşe katılmak normaldir. Gerçeği aradığımıza göre ... Başlangıçtan beri derslerimde *rotasizm* ve *lambdasizme* bağlı kaldım. Bu görüşe bağlı kalanların çok azaldığı günlerde bile ... Bugün bu görüşe katılanların sayısı artmıştır.

1996’da Ankara’da toplanan Uluslararası Türk Dili Kongresinde sunduğum bildiride *rotasizm* ve *lambdasizm* olayı Üzerinde durmuş, Ramstedt’in bu konudaki görüşüne katılmadığını dile getirmiştım (Hasan Eren, “Rotasizm ve Lambdasizm mi. yoksa Zetasizm ve Sigmatizm mi?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1999. Ankara, 2003,79-88).

Bu durum karşısında *Leksika* yazarlarının Ramstedt’e bağlı kalarak mevsimlerin adlarında Çuvaşça biçimlerden yola çıkmalarını yadırgadığımı saklamayacağım.

Bu bağlamda Louis Bazin’in *Les systemes chronologiques dans le monde Türene* (Budapest 1991) adlı eserinde (49-55. s.) yılın dört mevsimini, YAZ “Printemps”, YÄY “été”, KÜZ “Automne”, KIŞ “hiver” olarak verdiğini görüyoruz. Daha açık bir deyişle, Louis Bazin’in Ramstedt’in görüşünü benimsemiştiği açıktır.

Leksika yazarları Türkçe *yaş’ın* Ana Türkçe karşılığını da *yal* olarak vermişlerdir (84. s.)- Buna karşılık Louis Bazin’in YAŞ biçimi üzerinde durduğunu görüyoruz (56-65. s.). Onun, bu sözün kökenine ilişkin açıklamaları her bakımdan düşündürücüdür.

Yılın en soğuk mevsimine verilen *kış* adına gelince:

Leksika yazarları *kıl* biçiminden yola çıkmışlardır (75-76. s.). Bütün çağdaş diyalektlerde bu kökün anlamını olduğu gibi sakladığını dile getiren yazarlar, Oğuz, Kıpçak, Karluk alanlarında *kış* (*gış*) ve *kıs* olarak geçtiğini bildirmişler, Yakutçada *kıs*, Çuvaşçada ise *xel* olarak yaşadığını açıklamışlardır. Daha açık bir anlatımla, *kış* örneğinde de *l*'nin orijinal bir ses olduğunu ve *kış* biçiminin ikincil bir biçim olduğunu kabul ederek Ramstedt'in hipotezine bağlı kalmışlardır.

Leksika'nın *yemiş* maddesinde (I 14. s.) eski ve yeni diyalektlerde kullanılan belli başlı biçimler gözden geçiriliyor. Yeni diyalektler arasında Karaçaycının geçmediği göze çarpıyor. Ancak, maddenin sonunda Karaçaycada *yemiş* (*cemiş*) yerine *kögöt* adının kullanıldığı bildirilebilirdi.

Bu maddede *yemiş'in* *ye-* kökünden *-mis* ekiyle kurulmuş bir türev olduğu açıklanıyor. Benim düşünceme göre, *yemiş* özel olarak açıklanmaya değer bir türevdir. *Yemışteki* *-mis* eki Türk diyalektlerinde yaygın olarak kullanılmaz. G. Clauson, etimolojik sözlüğünde (938 b) *-miş'in* az rastlanır (unusual) bir ek olduğunu dile getirmişti. Bundan başka, sözlüğün "Suffixes" bölümünde Clauson, *-miş/-miş* ekinin yalnız *altmış*, *yetmiş* örneklerinde geçtiğini bildirmekle yetinmiş, *yemiş* örneğini vermemişti. Benim düşünceme göre, *yemiş'teki* *-mis* ekinin *altmış* ve *yetmiş'teki* *-miş/-miş* ekleriyle karşılaştırılması veya karıştırılması yanlıştır.

Bundan başka, Çuvaşça *simes* de üzerinde durulmaya açık bir biçimdir. Eski Türkçe *fler*in Çuvaşçada *l*'ye çevrildiğini biliyoruz. Örneğin Türkçe *gümüş* (< *kü-müş*) Çuvaşçada *kēmēl'e* dönüşmüştür. Buna dayanarak Türkçe *yemiş'in* de Çuvaşçada *šimēl'e* çevrilmesi gerekirdi. Çuvaşça *šimēs'in* başındaki *š* Eski Türkçe *y*'nin karşılığıdır. O bakımdan *šimēs'in* komşu diyalektlerden kalma bir biçim olduğu düşünülemez. Türkçe *gümüş* (< *kümüš*) > Çuvaşça *kēmēl* örneği karşısında Türkçe *yemiş'* in Çuvaşçada *šimēs* olarak kalması çarpıcı ve düşündürücüdür. L. Ligeti'nin açıkladığı gibi (*A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest 1986,16), Çuvaşçada Türkçe *ş*'lerin *s* olarak kaldığına da tanık oluyoruz.

Türkçe *yemiş'in* eski Çuvaşça yoluyla Macarcaya *gyümölcs* olarak geçtiğini biliyoruz. Macarca *gyümölcs* biçimindeki *l* ikincil bir sestir. Bu durumdan habersiz kaldığı anlaşılan birçok uzmanın, Türkçe *ş*'lerin Çuvaşçada *l*'ye çevrildiği yönündeki gözlemden yola çıkarak, Macarcada *yemiş'e* verilen *gyümölcs* adının Çuvaşça *yimül* biçiminden geldiğini dile getirdiğini görüyoruz. Bu uzmanların başında G. J. Ramstedt gibi bir bilginin yer alması düşündürücüdür. G. J. Ramstedt (*Stellung* 33). Macarca *gyümölcs'ü* Çuvaşça *yimül'* biçimiyle birleştirmekle kalmayarak, ayrıca *yimül'e* bir küçültme eki de getirmiş, Macarca *gyümölcs'ün* *yimül* + *ç* biçiminden geldiğini İleri sürmüştür. Onun otoritesine güvenen Türkolog ve Mongolistler bu açıklamayı sık sık kullanmışlardır.

Ne var ki Çuvaşçada Eski Türkçe *ş*'lerin *š* olarak kaldığını da gözlüyoruz. O nedenle Macarca *gyülmö'lc's*'ün Çuvaşça *šimēs'ten* geldiği anlaşılıyor. Buna göre, Macarca *gyümölcs* biçimindeki *l*'nin sonradan türediği açıklık kazanıyor. Esasen eski Macar kaynaklarında başlangıçta *gyümölcs'ün* *gyümöcs* olarak geçtiğine tanık oluyo-

ruz. Özetle, Macarca *gyümölcs'teki l'nin* Türkçe *ş'nin* Çuvaşça karşılığı olduğu yolundaki görüş yanlıştır.

Leksika'nın “Son söz” (728-732. s.) bölümünde (729. s.) yiyecek ve içecekler arasında 'yemiş, sebze' olarak verilen *ye:miłç* biçimi bütünü çarpıcıdır.

“Son söz”de göze çarpan yanlışlara son vereceğim, ama *ye:miłç* 'yemiş, sebze' biçimini de saymak kaçınılmazdır (729. s.). *Leksika'da* (114. s.) eski ve yeni diyalektlerde geçen biçimlere dayanılarak vernikten yola çıkılmıştı. Yazımda *yemiş'ten* söz ederken *ye:miłç'e* de değinmiştim.

Leksika'da yemiş'in ye- kökünden *-miş* ekiyle kurulmuş bir türev olduğu açıklanmıştı.

Eski ve yeni diyalektlerde *yemiş'in ye:miłç* biçimine rastlanmaz. Yalnız G. J. Ramstedt, yukanda belirttiğim gibi, Macarcada kullanılan *gyümölcs* biçimini açıklamak için *yimülç* biçiminden yola çıkmıştı. Ona güvenen uzmanların yazılarında bu biçimin sık sık geçtiğini biliyoruz. Yoksa G. J. Ramstedt'in buluşu olan bu biçim *Leksika'nın* “Son söz” üne girecek kadar yaygınlık kazandı mı?

Leksika'nın 'yemiş' maddesinde (121-122. s.) geçen veri ve biçimleri Macarcada üzüme verilen *szölo* adıyla bütünlemek gerekir. Macarca *szölö* biçiminin kökenine ilişkin sorunları L. Ligeti özenle gözden geçirmişti. Yazar son eserinde (293-294. s.) de *szölö* biçimi üzerinde durmuştu.

Türkçe *çiçek* (< *çeçek*)'in *çeç-* 'ekmek, dağıtmak' kökünden geldiği yolundaki açıklamanın düzeltilmesi gerekir, sanırım (120. s.). Etimolojik sözlüğümde *çeçek* (> *çiçek*) biçiminin diyalektlerde 'açmak' anlamında kullanılan *seç-* kökünden geldiğini yazmıştım: *seç-* +(e)k eki. *Seçek* biçimi benzeşme (*assimilation*) yoluyla diyalektlerde *çeçek'e* dönüşmüştür.

Türkçe *kayın da* üzerinde durulmaya değer bir biçimdir. Başlangıçta *kayın* biçiminin bir baskı yanlışlığı olduğunu düşündüm. Ancak, maddeyi gözden geçirdikten sonra *kayın'm* baskı yanlışlığı olarak düşünülemediğini anladım. *Leksika* yazarları *kayın* (122. s.) maddesinde eski ve yeni diyalektlerde geçen belli başlı biçimleri sıralamışlardır. Sıralamaya *Kutadgu Bilig'de* geçen *kayın* biçimiyle başlayan yazarlar, Kâşgarlı Mahmud'un verdiği Eski Oğuzca *kağın*'ı verdikten sonra çağdaş diyalektlerde yaşayan biçimleri saymışlardır: Türkçe *kayın*, Azerice *gayın* (ağacı), Türkmence *gayın*, Balkarca, Tatarca, Başkurtça, Nogayca *kayın*, Karakalpakça. Kazakça *kayın*, Kırgızca *kayın*, Özbekçe *kayın*, Hakasça *xazın*, Şorca *kazın*, Tuvaca *xadıñ*, Şorça *kağın*, Yakutça *xatın*, Çuvaşça *xurān*.

Yazarlara göre, ünlüler arasındaki ünsüzlerin *y ~ d ~ z ~ δ ~ r* biçimindeki tarihî gelişme sırası (SİGTJa *Fonetika* 279-293), Ana Türkçe biçimini *kayın* olarak onarma olanağını vermektedir. Bununla birlikte, yazarların G. Clauson'un *kağın* (ED 602) ve M. Räsänen'in *kağın* (V 218 b) biçimlerine gönderme yaptıkları göze çarpıyor.

Ankara Üniversitesinde verdiğim derslerde Ana Türkçe d'den söz ederken kullandığım en açık örnek *kayın* idi. Bu sözün çağdaş diyalektlerde yaşayan biçimleri Ana Türkçe d'ye dayanıyordu. Özellikle Soyotça (Tuvaca) *xadıñ*, Hakasça *xazın*,

Yakutça *xatıŋ* ve Çuvaşça *xurăŋ* biçimleri Ana Türkçe *kadıŋ* biçimine tanıklık ediyordu.

Leksika'nın "Son söz"ünde buna benzer birtakım yanlışlar göze çarpar. Örneğin *uruk* (J 37. s.) biçimine karşılık "Son söz"de (726. s.) *ebrük* biçimi verilmiştir. Bunun gibi, *küyriüç* (136. s.) biçimi "Son söz"de (726. s.) *kebruç* olarak geçmiştir. Yazarlar (172. s.) Türkçe *Ördek'in ebürdek'ten* geldiğini yazmışlardı. "Son söz"de (726. s.) *Ördek'ten* söz edilmiştir. Türkçe *as'ın iars* biçiminden kaldığı açıklanmıştır (163. s.). "Son söz"de *a:s* olarak geçtiğini görüyoruz.

'Yabani soğan / sarımsak' maddesinde (124. s.) *komir-gen* biçiminin eski ve yeni diyalektlerdeki belli başlı biçimleri gözden geçiriliyor. Yazarlar, Räsänen'in etimolojik sözlüğünde *köbürgen* biçiminin *köbiir-* 'küpürmek' kökünden getirdiğini yazıyorlar.

Anadolu ağızlarında bu adın *kupür-* (~ *köbiir-*) kökünden geldiğini ben de açıklamıştım (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1978-1979, 6-7) *Leksika* yazarları benim yazımı görmemişlerdir. Ancak bu maddede verdikleri bilgilere ana çizgileriyle katıldığımı söyleyebilirim. Bununla birlikte, maddenin sonunda L. L[evits-kaya]'nın eklediği küçük notta öne sürülen görüşe katılmadığımı dile getirmek istiyorum. L. L., Türkçe *kömürgen* ve Moğolca *komel, kömeli* 'yabanî soğan' biçimlerinin üçüncü bir kaynaktan alınmış olabileceğini bildirmiş, bu konuda G. Clauson'un etimolojik sözlüğünde (491 b) açıklanan görüşe gönderme yapmıştır. Türkiye ağızlarında geçen *kömürsen* biçiminin dolaylı olarak buna tanıklık ettiğini de belirtmiştir. Ona göre, *kömürsen* biçimi *-en* ve *-gen* ekleriyle yapılmış biçimlere bağlanamaz.

Derleme Sözlüğü'ne göre *kömürsen* yalnız Muğla'da tespit edilmiş bir biçimdir. Başka bir deyişle, *kömürsen* bir *hapax legomenon'dur*. *Derleme Sözlüğü'nün* yazım yanlışlarından kökenlenen birtakım verilerle dolu olduğunu "Sırça Köşkte ..." başlıklı yazılarımda sergilemiştim (*Türk Dili* LVI, 1988, 188-207, 1990/1, 1-78, 1992/11, 161-213; 1993/11, 1-82, 1995/1, 26-62). O bakımdan L. L.'nin tanık olarak kullanmak istediği *kömürsen* biçiminin sağlam bir veri olduğu söylenemez.

Etimolojik sözlüğümde Türkçede meşe ağacı ve palamut olarak kullanılan *pelit* adının Arapçadan geldiğini yazmış. Arapça *ballut* 'Eiche; Eichel' biçimini vermiştim. Tanık olarak da Tietze'yi göstermiştim (Ar 266/16). *Leksika'da* (125. s.) Azerî alanında geçen *palid* biçimi yanımda yalnız Tatarca (Kazan) *pelit* ve Özbekçe *bolut* biçimleri verilmiştir. Anadolu Türkçesinde kullanılan *pelit* biçimi yazarların gözünden kaçmıştır.

Yazarlara göre, *belut* Farsça بلوط'tan alınmıştır. Türkçe *meşe* biçimi Farsçadan geçmiştir. O nedenle *pelir, paled* biçimleri de Farsçadan alınmış olabilir. Yalnız Farsça بلوط biçiminin de Arapça bir alıntı olduğunu göz ardı etmeyelim. Farsça بلوط'un *Leksika'da* *bâluû* diye yazılması yanlıştır.

Eski kaynaklarda ve yeni diyalektlerde *kavak* ağacına *terek* adı verilir. *Leksika* yazarları (134. s.) *terek* biçimleri arasında Türkçe *direk* biçimini de saymışlardır. Türkçe sözlüklerde *direk* "ağActan yapılan kalın destek" olarak geçer, ama dilimizde

direk'in kavak olarak kullanıldığını sanmıyorum. O açıdan Türkçe *direk'in kavak* ağacına verilen *terek* adıyla birleştirilmesine katılmak güçtür.

Çağdaş diyalektlerde “çam ağacı”na *karagay* adı verilir. Bu adın eski kaynaklarda geçmediği göze çarpıyor. Räsänen (V 235 b) Ramstedt'e (KWbl69a) uyarak *karagay'm* Moğolcadan alındığını yazmıştı. *Leksika* yazarları (133. s.) Räsänen'in, *karagay'm* Moğolcadan kalma bir alıntı saydığını belirtmekle yetiniyorlar. *Karagay'm* Moğolcadan geldiğini Doerfer de yazmıştı (TMEN 406). Bk. ESTJa 1997,291-293.

Yeni diyalektlerde *karagay* yanında *narat* da çam olarak kullanılır. Bu adın da Moğolca bir alıntı olduğunu biliyoruz (Räsänen: V 350 b). *Leksika* yazarları, Räsänen'in, *narat'm* da Moğolcadan alındığını bildirmişler, ancak bu adın Anadolu'da kullanıldığını gözden kaçırmışlardır. *Derleme Sözlüğüne*, göre *narat* Konya'nın Kadın hanı ilçesine bağlı Başhöyük'te geçer. Yazımda birkaç yerde açıkladığım gibi, Başhöyük'te kullanılan sözler Karaçay göçmenlerinden derlenmiştir.

Yazarların *Leksika*'da Anadolu Türkçesinde kullanılan *çam* adını saymadıkları göze çarpıyor. Anadolu'da *çam* yanında *sam* biçimi de yaygın olarak geçer. Azerî alanında da *sam* biçimi kullanılır. Eski Kıpçakçada da *şam* biçimi geçer. Bugün daha çok Oğuz arealinde yaşayan *şam* (> *çam*) adının kökeni meçhul kalmıştı. *Çam'ın* Arapcadan kalma bir alıntı olduğunu etimolojik sözlüğümde yazmıştım. Bu yolda özel bir yazı yayımlamak istiyorum.

Terho Itkonen, “Die Bezeichnungen der Kiefer in den Sprachen Europas” (*Finnisch-Ugrische Forschungen* XLVIII, 1987, 1-25) başlıklı yazısında, Avrupa dillerinde çam ağacına verilen adları irdelemiş, *çam* adını salt saymakla yetinmişti.

Leksika'nın yöke 'ihlamur' maddesinde (138-139. s.) çağdaş diyalektlerde yaşayan belli başlı biçimler sıralanmıştır. Karaçayca, Balkarca *cöge*, Kumukça *yöge*, Tatarca *yüka*, Başkurtça *yüka*, Nogayca *yöke*, Karakalpakça, Kazakça *jöke*, Kırgızca *cökö*, Özbekçe *juka*, Şorca *çoge*, Çuvaşça *saka* gibi. Bu veriler arasında Türkçe (yerel) *cöge* biçimi göze çarpıyor. Tatarca, Başkurtça, Nogayca gibi diyalektlerde kullanılan *yükü* (*yöke*) biçimlerine göre, Türkçede de *yöke* olarak geçmesi beklenirdi. Çuvaşça *saka* da *vöke'nin* orijinal biçim olduğuna tanıktır. Bu durum karşısında *cöge* biçimi Türkçe bir veri sayılamaz.

Leksika'da gördüğümüz Türkçe *cöge* biçimi *Derleme Sözlüğü'nden* alınmıştır. Bu sözlükte *cöge* 'çok yumuşak kerestesi olan bir cins ağaç' olarak geçer. Sözlükte bu verinin Konya'nın Kadınhanı ilçesine bağlı Başhöyük köyünde kullanıldığı bildirilmiştir.

“Anadolu'da Kafkasya Türkleri” (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1961, 319-357) başlıklı yazımda, ülkemizde birçok yerde Kuzey Kafkasyalı göçmenlere rastlandığını dile getirmiş, *Derleme Dergisi'nde* Kuzey Kafkasyalı Karaçaylardan derlenmiş biçimler geçtiğini bildirmiştim. O yazımda Karaçaylardan derlenmiş verileri alfabetik bir liste içinde saymıştım.

Türk Dil Kurumu *Derleme Dergisi*’nden sonra *Derleme Sözlüğü* adlı yeni bir eser yayımladı. Bu sözlükte Anadolu’ya gelip yerleşen Karayay Türklerinden derlenmiş olduğu anlaşılan verilerin sayısı bir kat daha arttı. Bu verileri “Anadolu’da Kafkasya Türkleri” yazımın yeni baskısında işleyeceğim. *Leksika* yazarlarının “Türkçe” bir veri olarak saydıkları *cöge* biçimi de Karayayca bir veridir. Yeni yazımda, ‘cöge’nin derlendiği Başhoyük’te Karayayların toplu olarak yaşadığı açıklanacaktır. Buna göre, *cöge’nin* Türkçe bir biçim olduğu söylenemez, sanırım.

Özetle, Türkiye Türkçesinde ıhlamuraya verilen *yöke* adının kullanılmadığı anlaşıyor. Türkçede *yöke’nin* yerini Rumcadan kalma *ıhlamur* sözü almıştır. Bk. H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara 1999.

Leksika’nın başka yerlerinde de yazarların Ramstedt’e uyduklarını görüyoruz. Ancak *qamuş* maddesinde (135. s.) yazarların bu konuda değişik bir yaklaşıma geçtikleri göze çarpıyor. Eski Uygurca *kamuş* - *kamuş* ve orta Türkçe *kamuş* biçimlerinden başlayarak çağdaş diyalektlerde yaşayan *kamuş* (> *kamuş*) biçimlerini sıralayan yazarlar, son olarak Yakutça *xomus* ve Çuvaşça *xamal* - *xamax* biçimlerini vermişler, Räsänen’in (V 230a) ve Clauson’un (628-629) etimolojik bir açıklama yapmadıklarını dije getirmişlerdir. Yazarlar, *kamuş*’m ka- ‘koymak, birlikte sahip olmak’ kökünden -*muş* ekiyle kurulduğunun tahmin edilebileceğini yazmışlardır. Çuvaşça *xamal*’ı göz önüne alan yazarlara göre, *kamuş* oldukça eski bir türevidir. Çuvaşça *xamal* biçimi anlamım değiştirmiş, açık olarak Tatarca *kamuştan* kalma bir biçim olduğu anlaşılan Çuvaşça *xamaş* İse *kamuş* anlamını saklamıştır.

Çuvaşça *xamal* biçimi Türkçe *kamuş* ile birleştirilebilir mi? Paasonen, Çuvaşça sözlüğünde (40. s.) *xamal*’ı Tatarca *kamil* biçimiyle birleştirmişti. Paasonen gibi, Egorov da etimolojik sözlüğünde (191. s.) Tatarca ve Başkurtça *kamil* karşılığını vermişti. Çuvaşça *jcamal* biçiminin kökenini bir yana bırakalım. Türkçe *kamuş* da -*muş* ekiyle kurulmuş bir türev midir? Bu soru üzerinde de durmayalım. Burada önemli olan yazarların *kamuş* biçiminden yola çıkmalarıdır. Türkçe *kamuş*, Çuvaşça *xamal* örneği yazarların *kış* < *kıl* hipotezine ters düşen bir gelişmedir.

Eski bir yazımda (*Nyelvtudományi Közlemények* 51, 361) ? işaretiyle Osetçe *kamil* biçimini Türkçeden kalma bir biçim olarak değerlendirmiştim. Daha sonra benim 1943’te çıkan yazımdan habersiz olarak Gerhard Doerfer (*TMEN* 1530) de Osetçe *kamil* üzerinde durmuştu.

“Kamuş” maddesinde (135. s.) yazarlar *koğa* biçiminin Karayay, Karakalpakça, Özbekçe ve Şorca gibi diyalektlerde geçtiğini belirtmekle kalmışlardır. Eski *koğa* biçiminin Türkiye Türkçesinde de *koğa* olarak kullanıldığı yazarların gözünden kaçmıştır. Bugün yerel ağızlarda *koğa*’nın daha çok *kova* ve *kofa* olarak yaşadığı göze çarpıyor. Räsänen de etimolojik sözlüğünde (V 275 b) Türkçe *kova* (*kofa*) biçimini vermemişti. Etimolojik sözlüğümde *kofa*, *kova* (< *koğa*) biçimlerini saymışım.

Yalnız Kuzey Kafkasya diyalektlerinde dışbudağa verilen *küyrüç* adı da çarpıcıdır. Yazarlara göre, bu ad (136. s.), Balkarcada *küyrüç*, Karayaycada *kiirüç*, Kumuk-çada *güyrüç*, Nogaycada ise *küyrüş* olarak kullanılır.

Anadolu'da geçen *kürüç* “bir çeşit sert ağaç” ve *küvrüç* “dayanıklı ve uzun boylu bir çeşit ağaç” biçimleri Konya'nın Kadınhanı ilçesine bağlı Başhöyük köyünde tespit edilmiştir. “Anadolu'da Kafkasya Türkleri” (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1961, 319-357) başlıklı yazımda. *Derleme Dergisi'ne* dayanarak, Arğıthanı (Konya), Çilehane (Tokat); Kadiçiftliği (İstanbul), Karaçay (Tokat), Umrani-hamidi (Konya) ve Yazılı (Afyon) köylerinde Karaçay göçmenlerinin toplu olarak yerleştiklerini ortaya koymuştum. Daha sonra Türk Dil Kurumu *Derleme Sözlüğü* adlı yeni bir sözlük yayımladı. Bu sözlük özünde *Derleme Dergisi'nin* yeni söz ve verilerle geliştirilmiş yeni baskısıdır. *Derleme Sözlüğü'nde* Karaçay göçmenlerinden derlenmiş olan sözlerin bir kat daha arttığını gördüm. Bunun üzerine “Anadolu'da Kafkas Türkleri” adlı yazım *Derleme Sözlüğü'ne* dayanarak yeni söz ve verilerle bü-tünledim. (Yazım *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2005'te yayımlanacaktır.) O yazımda, Konya'nın Kadınhanı İlçesine bağlı Başhöyük köyünde Karaçay göçmenlerinin toplu olarak yaşadığını ortaya koydum. Başhöyük'ten gönderilen sözlerin Karacayca olduğu açıklık kazandı. *Derleme Sözlüğü'nde* geçen *kürüç* “bir çeşit sert ağaç” (Başhöyük Kadınhanı-Konya) ve *küvrüç* “dayanıklı ve uzun boylu bir çeşit ağaç” (Çilehane Reşadiye-Tokat) biçimlerinin Karaçay göçmenlerinden derlendiği açıktır. *Leksika'da* *kürüç* ~ *küvrüç* biçimlerinin geçmediği göze çarpıyor. Yazarlar *Derleme Sözlüğü'nü* sık sık kullandıkları halde her nedense *küyrüç* maddesinde bu biçimleri göz ardı etmişlerdir.

Leksika'da *kürüç* ve *küvrüç* biçimlerine yer verilmemesi bir eksiklik sayılamaz. Buna karşılık bu maddede Macarca *koris* “Esche” biçiminin verilmesi gerekirdi. Macarca *körüs'in* eski Türk dillerinden kalma bir alıntı olduğunu Zoltan Gombocz *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (Helsinki 1912) adlı klasik eserinde ortaya koymuştu (141 s.). Gombocz, N. Aşmar'ın'e dayanarak Çuvaşça *kavaraş*, *karaş*, *kareş* biçimlerini vermiş, Bálint'in *Párhuzam ...* adlı çalışmasında geçen Moğolca *küürüs* biçimini de eklemiştir.

Gombocz'un eserini yazdığı yıllarda bu ağaca ilişkin bilgilerimiz azdı. Sonraki yıllarda Türk diyalektlerinde yeni biçimler geçtiği ortaya çıktı. Örneğin Wilhelm Pröhle Karaçaycada *kürüç*, Balkarcada ise *kirüç* biçimlerini tespit etti. V. G. Egorov (*Eĭmoiogiceskij slovar' cuvasskogo jazyka*. Çeboksarı 3964) Çuvaşça *kavras* biçimi yanında Başkurtça *koros ağaç*, Tatarca *konç ağaç* ve Karacayca *kürüç* biçimlerini saydı. Egorov'un Çuvaş damgası taşıyan Macarca sözleri göz ardı etmediğini biliyoruz. O bakımdan Egorov bu maddede Macarca *körüs* biçimini eski Çuvaşçadan kalma bir alıntı olarak vermiştir. Lajos Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött és az Árpád-korban* (Budapest 1986) adlı son eserinin 56-57. 308-309. sayfalarında bu biçimleri Azerî alanında kullanılan *göyrüş ağacı* biçimiyle bütünlemiştir. Bundan başka, Nogayca *küyrüş* biçimini de eklemiştir. Ligeti, bu sözün Kalmık yazı dilinde *küürüs* olarak geçtiğini de bildirmiştir. Son olarak G. J. Ramstedt Kalmıkçada *ktirüs* 'Esche, Eschenholz' (*Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki 1935, 250) biçiminin yaşadığını da belirtmiştir.

Leksika'da V. İ. Abaev'in etimolojik sözlüğüne dayanılarak (I, 253-254) *küy-rüç'ün* Hint-Avrupa dillerinden kalma bölgesel bir alıntıya benzediği dile getirilmiştir.

Leksika yazarlarının Ê V. Sevortyan'm etimolojik sözlüğünü özenle kullandıklarını görüyoruz. O sözlüğün yayımlanmamış bölümlerine bile göndermeler yaptıklarına da sık sık tanık olduk. Ne var ki *Leksika'nın küyriç* maddesinde E. V. Sevortyan'ın eseri göz ardı edilmiştir. ESTJa'nın 1997'de yayımlanan bölümünde, *küriç* (152. s.) maddesinde bu yolda dikkate değer bilgiler vardır. Örneğin Macarca *köris* biçiminin *kevrış* veya *küyriç'ten* geldiği açıklandığı gibi, V. İ. Abaev'in etimolojik sözlüğüne (I, 587-588) dayanılarak Osetçe *kaerz*, *kaerzae* biçiminin de Türk diyalektlerinden alındığı belirtilmiştir. Yalnız V. İ. Abaev'in sözlüğünde (I; 253-254) *küyriç'ün* Hint-Avrupa dillerinden kalma bölgesel bir alıntıya benzediği yolundaki görüşü madde yazan L. S. [Levitskaya]'nın gözünden kaçmıştır. M. Räsänen (V 245 a) bu yoldaki verileri **kâbrüç* maddesinde toplamıştı. Räsänen, Kâşgarlı Mahmud'a borçlu olduğumuz *kurt* 'ein Bergbaum, aus dem Bogen, Pfeile u. Stöcker gemacht vverden' biçimini de ? işaretiyle saymıştı. Onun **kâbrüç* adını *kâb-rä-k* > *gevrek* köküne bağlamak istediği anlaşıyor. Son olarak, Räsänen bir soru ortaya atıyor: "Ob lat. *Fraxinus* * Esche' zü *furangere* zerbrechen gehört?"

Leksika yazarlarının *ayva* biçiminden yola çıktıkları göze çarpıyor (137. s.). Eski ve yeni diyalektlerde yaşayan *ayva* biçimini saydıktan sonra yazarlar Kâşgarlı Mahmud'a borçlu olduğumuz *ayva* biçimini de vermişler, ortasındaki *vy* ile bu biçimin Ortak Türkçe *yv* karşısında kural dışı olduğunu dile getirmişlerdir. Benim inancıma göre, *ayva* Farsça *abia'dan* kalma bir biçimdir. Farsça *abia* Kâşgarlı Mahmud'un verdiği *ayva* yazımının sağlamlığını açık olarak doğrulamıştır. Bk. Hasan Eren, *Ayva, Türk Dili* 1999/11, 739-748.

Eski ve yeni diyalektlerde *ayva* yanında *hayva* biçiminin yaygın olarak geçtiğini biliyoruz. Yazarlar, Oğuz arealindeki dillerde göze çarpan *h'nin prothétique* bir ses olduğunu dile getirmişlerdir. Oğuz arealinde geçen *hayva'nın* başındaki *h'nin* ikincil bir ses olduğuna katılıyorum. Gerhard Doerfer *hayva* biçimindeki *h'yi* birincil bir ses saydığını açıklamıştı. *Ayva'nın* etimolojisine ilişkin yazımda Doerfer'in *hayva'daki h'nin* birincil bir ses olduğu yolundaki görüşünü çürütmüştüm.

Leksika'mın karpuz maddesi (138. s.) karışıktır, Yazarlar, *xarbus* biçiminden yola çıkarak eski ve yeni diyalektlerde karpuz verilen adları saymışlardır: Orta Kıpçakça *karbus*, Türkçe *karpuz*, Türkmence *garpuz*, Tatarca (Kazan) *karpız*, Balkarca *harbiz*, Başkurtça *karbus*, Nogayca, Karakalpakça, Kazakça *karbiz*, Kırgızca *darbiz*, Özbekçe *tarvuz*, Uygurca *târvuz*.

Yazarlara göre, *xarbus* biçiminin yansımaları arasında Kırgızca *darbiz*, Özbekçe *tarvuz* ve Uygurca *tarvuz* biçimleri düşündürücüdür. Başında *t - d* sesleri geçen leksemeler salt Oyrat Moğollarının dilleriyle ilişki kuran Orta Asya diyalellerinde göze çarpar. Yazarlar Halha Moğolcasında *tarvas*, Kalmıkçada *tarvas* (*tarvis*) biçimlerinin kullanıldığını açıklamışlardır. Başka bir söyleyişle, orijinal *x* sesinin Moğol alanında *t - d'* ye dönüştüğünü dile getirmişlerdir.

Başında *t* ve *d* bulunan leksemler Oyratçadan üç Türk diyalektine geçmiştir. O bakımdan karpuzaya verilen Türkçe adlardan üçünü Moğolcadan kalma alıntılar olarak değerlendirmişlerdir.

Son olarak, yazarlar *karpuz* adının İran kökeninden geldiğini açıklamışlardır: *xar* 'eşek'+buza (< Orta Farsça *bü:çina:hıyar*) > 'eşek hıyarı'. B. Miller'in sözlüğünde *harboze* ve *harbuze* 'kavun' olarak geçer

Yazarların Rusçada kullanılan *arbuз* biçimi üzerinde durmadıkları göze çarpıyor. Bu biçim çağdaş Türk diyalektlerinde de dar bir alanda kalmıştır. Bu biçimin başındaki *k* (veya *x*) sesinin düştüğü anlaşıyor. Türkçe ve Moğolcada geçen bu tür sözleri Paul Pelliot “Les mots avec et sans *q* (*k*) initial en türe et en mongol” (*T'oung Pao* XXXVII, 1944, 73-101) başlıklı yazısında özenle gözden geçirmişti. Daha sonra T. Halası Kun, “Orta-Kıpçakça *q*-, *k*->Ø meselesi” (*Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, I, 1950, 45-61) başlıklı yazısında bu konuda yeni örnekler vermişti.

Yazarların P. Pelliot'nun ve T. Halası Kun'un yazılarını görmedikleri anlaşıyor.

Pelliot Türk diyalektlerinde kullanılan *karpuz* (*karbuз*) biçiminin başındaki *k* sesi üzerinde durmuştu. Türk diyalektlerinde *karpuz* adı yanında geçen *tarbuз* biçimi Pelliot'nun gözünden kaçmamıştı. Büyük bilgin *tarbuз* biçiminin Farsçadan geldiğini açıklamıştı (Farsça *tarbuз*, *tarbuza* 'a \vatermelon').

Pelliot, Farsça *tarbuз* (*tarbuza*) biçiminin *karpuz* adından benzeşme (*assimilation*) yoluyla çıktığı yolundaki sava katılmamıştı. (Tekrarlanan ünsüzlerin geçmediği bir sözde benzeşmeden söz edilemez.) Buna karşılık Pelliot'ya göre, *tarbuз* (*tarbuza*) biçiminin Sanskrit kökeninden geldiği yolundaki sav düşündürücüdür (Sanskrit *trapusa*, *trapuṣa*).

Özet olarak, *Leksika* yazarlarının *karpuz* (*karbuз*) adını diyalektlerde geçen *darbuз*, *tarvuз* gibi biçimlerle birleştirmelerine katılmak güçtür.

Leksika'nın *amrut* maddesinde (139. s.) eski ve yeni diyalektlerde kullanılan belli başlı biçimlerin sıralandığını görüyoruz.

Yazarlar *emrut*'un Farsça *âmrüd*'dan geldiğini açıklamışlardır. Onlara göre, alanlıların büyük bir olasılıkla iki yoldan geçtiği anlaşıyor. Birinci yolda (güney diyalektlerinde) göçüşmeli (*metathetique*) biçimler ağırlık kazanmış, ikinci yolda (Orta Asya diyalektlerinde) uyum sağlanması için m'den önce akıcı bir / sesi (**amrud* > *almur(u)t*) ortaya çıkmıştır.

Yazarların *amrut*'un etimolojisine yönelik gözlemlerine ana çizgileriyle katılıyorum.

Yalnız, eski ve yeni diyalektlerde *armud*'a *kertme* adının verildiğini eklemek gerekir, sanırım. Gerhard Doerfer bu adın Kıpçak diyalektlerinde kullanıldığını, *armut* biçiminin ise Oğuz diyalektlerinde kaldığını bildirmişti. Eski Türkçe *kertme* adının Macarcaya *körte* olarak geçtiğini biliyoruz. Macarca *körte* biçimiyle ilgili sorunları Lajos Ligeti (*A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött és az Árpád-*

korban, Budapest 1986, 291 -292) özenle gözden geçirmişti. Ona göre, Macarca *korte* Kıpçaklardan kalma bir alıntı olarak değerlendirilemez,

Kertme biçiminin kökenini bilmiyoruz. Ancak *armut* adını gözden geçirirken *kertme'nin* de göz Önünde tutulmasında yarar vardır. Anlaşılan Farsça *armut* birçok diyalekte eski Türkçe *kertme'nin* yerine geçmiştir.

Leksika'da yazarlar (140-141. s.) çağdaş diyalektlerin bir bölümünde kızılıcığa verilen *kızıl* adı üzerinde duruyorlar. Örneğin Kazakçada *kızıl (jemis)* adı kullanılır. Tatarca *kızıl* biçiminin Rusçadan alındığı açıktır. Ancak Max Vasmer'in, Rusça *kızıl* biçiminin Kazakçadan geldiği yolundaki açıklamasına yazarların katılmadığı anlaşıyor.

Yazarlar, Türkiye Türkçesinde kullanılan *kızılıcı* biçiminin *kızıl+cık* (küçültme) ekiyle kurulduğunu dile getirmişlerdir ki açıktır. Bu adın Tatarcada *kızılıjık* olarak geçtiğini biliyoruz.

Yemiş adı olarak *kızıl* diyalektlerde dar bir alanda kalmıştır. Benim düşünceme göre, bu durumun açıklanması kolaydır. Eski ve yeni diyalektlerin bir bölümünde kızılıcığa *çum* adı verilir. Örneğin Karaçayca ve Balkarcada *çum* 'kızılıcı (ağacı)' olarak kullanılır, Aliev-Böriev, Türkmencede *çüm* biçiminin geçtiğini bildirmişler, ancak kızılıcı ağacının yemişine *kızıl mive* adının verildiğini parantez içinde eklemişlerdi. Ne var ki sonraki Türkmence kaynaklarda *çüm* biçimine rastlamadım. Ancak *çum'un* Türk diyalektlerinden Kalmıkçaya *tsöm* 'Kornelkirschbaum, Kornelle' olarak geçtiğini biliyoruz. (Ramstedt: KWb 432 a). Ramstedt, Golstunski'nin Rusça-Kaimıkça sözlüğüne gönderme yapmıştır.

Anadolu'da salt bir yerde *çum* "kızılıcı" olarak geçer. Bu biçimin Karaçay göçmenlerinden derlendiği açıktır. Dankoff (ALT E 170) bu biçimi Kırım Ermeni-cesinde kullanılan *c'um* sözüyle birleştirmişti. Hauenschild (*Ural-Altaische Jahr-bücher* N. F. 12: 156) Kırım'da *c'um* (ağaç) biçiminin geçtiğini açıklamıştı.

Türkçe verilerin azlığına karşın *çum* ilginç bir addır. Yazılı kaynaklarda geçmemekle birlikte, bu adın Türk diyalektlerinde eski çağlardan beri kullanıldığı açık olarak anlaşıyor. Macarcada kızılıcığa verilen *som* adı, *çum'un* eskiliğine inandırıcı bir tanıktır. Macarca *som'un* Türk diyalektlerinde geçen *f u/n*'dan geldiğini Munkâcsi (*Keleti Szemle* XIII, 359) açıklamıştı. Son olarak, Ligeti de Macarca *som'un* eski Türkçeden kalma bir alıntı olarak Karadeniz'in kuzeyinde uzanan topraklara çıktığını vurgulamıştı (Bk. H. Eren: *Türk Dili* 1995/11: 901-902). Sonraki çağlarda *çum'un* yerine *kızıl* (yemiş) ve *kızılıcı* adları geçmiştir. Başka bir deyişle, *kızıl* ve *kızılıcı* adları dilimizin yeni çağlarda kazandığı öğelerdir. Yazarlar, *kızıl'dan* söz ederken *çum'u* göz ardı etmişlerdi. Ancak *Leksika'mn* sonunda ağaçları gözden geçirirken *çum'u da* saymışlardır (726. s.).

Anadolu ağızlarında kızılıcığa *zoğal* adı da verilir. Ağızlarda *zoval*, *zuğal* ve *zuval* olarak da geçer. Dankoff'a göre (ALT 146) *zoğal* Ermeniceden alınmıştır (Erin *zölal* cornelian cherry). A. Jaba (*Dictionnaire kurde-français*) Kürtçe *zugal* 'cornouille'

biçiminin Ermeniceden geçtiğini yazmıştı. Farsça *zuğal* 'cornel tree or fruit' biçimi Dankoff'un gözünden kaçmıştır. Bk. Eren: TDES 471.

Eski ve yeni diyalektlerde geçen *badam*, *badem* biçimlerinin Farsçadan geçtiğini biliyoruz (Farsça *bādām*) (142. s.). Anadolu ağızlarında *badem* yanında kullanılan *padem* biçimi *Leksika* yazarlarının gözünden kaçmıştır. Kıbrıs ağızında da *padem* olarak geçer. Anadolu ve Kıbrıs ağızlarında *b > p* gelişmesi normaldir. Ne var ki Anadolu ağızlarında *badem* (*badam*) > *padem* yanında *payam* biçimi de kullanılır. Eski kaynaklarda da *bayam* olarak geçer. *Leksika*'da *payam* (< *bayam*) biçimleri üzerinde durulmamıştır. Anadolu ağızlarında Türkçe d'lerin /ye çevrilmediğini biliyoruz. Türkçede *d > y* değişmesi eski sözlerde göze çarpar. O nedenle yerel ağızlarda kullanılan *payam* (< *bayam*) biçiminin eski bir kalıntı olduğu düşünülebilir.

Leksika'nın *alma*: maddesi (145. s.) de gözden geçirilmeye ve bütünlenmeye değer. *Leksika*'da. Orta Türkçe *alma* ve *alımla* biçimleri yanında Orta Kıpçakça *alma* biçimi verildiği gibi, Türkçe e/mcr'dan başlayarak belli başlı diyalektlerde geçen *alma* biçimleri de sıralanmıştır.

Daha sonra yazarlar, Moğol dillerindeki *alima* biçimlerini gözden geçirerek, Moğolca biçimlerle Türkçe biçimler arasındaki benzerlikten söz etmişlerdir. Son olarak, M. Räsänen (V 18a) ve G. Clauson'un (ED 146) *alma*'dan yola çıktıklarını açıklamışlar, G. Clauson'un *elma*'nın Hint-Avrupa dillerinden kalma bir alıntı olduğu yolundaki tahminini dile getirmişlerdir. Türkçe *alma*'nın etimolojisiyle uğraşan E. V. Sevortyan'ın (ESTJa 1974, 138) *alima* (Salarca < Moğolca) ve *almıla* (Kâşgarlı Mahmud) gibi biçimlere değinerek *almıla* > *alima* > *alma* gelişmesini kabul ettiğini de eklemişlerdir.

Yazarların E. V. Sevortyan'ın görüşünü paylaşmadıkları anlaşılıyor. Onlara göre *alima* biçimi / dolayısıyla ikincil bir biçimdir. Kâşgarlı Mahmud'a borçlu olduğumuz, *almıla* biçimi ise *alma+la* (krş. *tün*, *tünle*) olarak açıklanabilir. Daha sonra vurgusuz *a* sesi /'ya çevrilmiştir: *almala* > *almıla*,

Yazarların *almala* > *almıla* açıklamalarına katılmak kolay değildir.

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği *almıla* biçiminin Halaçlar arasında *alumla* olarak yaşadığını Gerhard Doerfer ortaya koydu, Bk. *Khalaj Materials* (The Hague 1971). Daha sonra Gerhard Doerfer ve Semih Tezcan da *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)* (Budapest 1980) adlı sözlüklerinde (81. s.) Kâşgarlı Mahmud'un aktardığı *almıla* biçiminin Halaççada *alumla* 'Apfel (Pirus malus)' olarak geçtiğini açıkladılar. Gerhard Doerfer, "Materialien zu türk. H (1)" (*Ural-Altische Jahrbücher* N. F. I, 1981, 138-168) başlıklı yazısında (171. s.) da Kâşgarlı Mahmud'un verdiği *almıla* biçiminin Halaççada *alumla* olarak saklandığını bildirdi. Halaçça *alumla* biçimi Kâşgarlı Mahmud'un aktardığı *almıla*'yı doğrulamıştı. Yalnız, Doerfer'e borçlu olduğumuz Halaçça *alumla* biçiminin tanıklığı karşısında Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde geçen *almıla* yazımının *alımla* diye düzeltilmesi gerektiği anlaşılmıştı. Bu duruma göre, *Leksika*'nın *almala* > *almıla* açıklaması *alma* dayanağını yitirmiştir.

Leksika yazarlarının etimolojik sözlüklerdeki bilgilerle yetindiklerini ve yeni yayınlarında yapılan kalkılan göz önüne almadıklarını sık sık gözlemliyoruz. *Alma*: maddesinde de Aulis J. Joki'nin "Der vvandernde Apfel" (*Studia Orientalia* XXVIII, 12, 1964, 19 s.) başlıklı yazısının göz ardı edildiği göze çarpıyor.

Orta Türkçe *alımla* (veya *alumla*) biçimiyle *alma* arasında bir köprü kurmak için haploloji olasılığından söz edilebilir. Bu köprünün bir ayağı olarak *alumula* biçimi düşünülebilir: *alumla* > *alumula* > (haploloji ile) *alma*. Etimolojik sözlüğümde yazdığım gibi, Brockelmann (OGM 12) da *alımla* biçiminin haploloji sonunda *alma*'ya çevrildiğini açıklamıştı.

Leksika yazarlarına göre (149-150. s.) Türkçe *kanat* biçimi *kayna-t'tan* kalma bir biçimdir. Yazarlar Eski Uygurca *kanat'tan* başlayarak çağdaş diyalektlerde yaşayan belli başlı biçimleri saymışlardır, Yakutça *kınat'a* ve Çuvaşça *şunat'a*. değin. Yalnız Çuvaşça *şunat*, *Leksika*'da *şun 'at* olarak geçmiştir, açık bir baskı yanlışlığı olarak. Yazarlara göre, Çuvaşça biçimin başındaki yarı palatallesmenin alçalan bir diftongu yansıması olasıdır. Yükselen diftonglarda y olarak kalmıştır. Benim bildiğime göre, Türkçe *k* Çuvaşçada yalnız *kanat* Örneğinde *ş*'ye çevrilmiştir. Bu olay ve baştaki diftong arasında ilişki kurmak kolay değildir. Yazarlar *kayn-at* biçiminden yola çıkarak Çuvaşçada alçalan diftongdan söz etmişlerdir. Buna karşılık L. Ligeti (*Journal Asiatique* 1938, 195) *kanat'tan* yola çıkarak *xanat* > *xyanat* > Çuvaşça *yunat* > *şunat* durağına varmıştı. Dolayısıyla başlangıçta baştaki *k* sesinin Çuvaşçada *y*'ye çevrildiğini düşünmüştü. Daha sonra *yunat* biçimi Çuvaşçada *şunat'a* çevrilmiştir. Daha açık bir deyişle, Çuvaşça *sunat* ikincil bir biçimdir. Etimolojik sözlüğümde de Türkçe *kanat'ın* başlangıçta Çuvaşçada *yunat'a* dönüştüğünü yazmıştım: "Daha sonra *yunat* ara biçiminin *şunat'a* çevrildiği anlaşılıyor." Eski Türkçe *y*'lerin Çuvaşçada *ş*'ye çevrildiğini biliyoruz. Bu duruma göre, Türkçe *kanat'ın* Çuvaşçada *yunat'a* çevrildikten sonra *y* > *ş* değişimine uğrayarak *şunat'a* dönüştüğü anlaşılıyor. Ne var ki Türkçe *kan* ~ Çuvaşça *yun*, Türkçe *kar* ~ Çuvaşça *yur* gibi örneklerde buna benzer bir olayın geçmediğini saklamayalım. Bk ESTJa 1997, 252-253.

'Yaban domuzu' olarak kullanılan *kaban* adına ilişkin belli başlı biçimler *ka:pan* maddesinde gözden geçirilmiştir (156. s.). Bu biçimler arasında Anadolu ağzlarında geçtiği bildirilen *kaban* biçimi göze çarpıyor. Bu biçimin *Derleme Dergisi* ve *Derleme Sözlüğü* gibi diyalektolojik kaynaklardan alındığı anlaşılıyor. *Derleme Sözlüğü*'nde *kaban'ın* 'azılı erkek domuz' olarak İstanbul'da, Amasya'da ve Tokat'ın Reşadiye ilçesine bağlı Çilehane'de geçtiği bildirilmiştir. "Anadolu'da Kafkasya Türkleri" (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1961, 321-357) başlıklı yazımda, *Derleme Dergisi*'ne dayanarak *kaban'ın* Karaçay göçmenlerinden derlenmiş bir veri olduğunu açıklamış, Karaçayca *q'aban* 'Wildschwein' (Pröhle), Balkarca *qaban* 'Eber' (Pröhle) ve Kumukça *qaban* 'Wildschwein' (Nemeth) biçimlerini saymıştım,

Leksika'nın *iars* maddesinde (163. s.) çok değerli postu için avlanan bir hayvana eski ve yeni diyalektlerde verilen *as adına* ilişkin belli başlı biçimler gözden geçiriliyor.

Türkmencede kullanılan *as* biçiminin yazarların gözünden kaçtığı anlaşıyor. Yazarlar Altay diyalektinde geçen *ağas* < *ak as* biçimini vermişlerse de, *saras* (< *sarı as*) biçimini göz ardı etmişlerdir. Kırgızcada geçen *arş*, *arış*, *arşı* biçimlerini saydıktan sonra yazarlar, Çuvaşça *yus* biçimini de vermişlerdir.

Leksika yazarları bütün bu verileri göz önünde tutarak *iars* biçiminden yola çıkmışlardır. Yanlış okumadınız, yazarlar *iars* biçiminden yola çıkmışlardır.

Etimolojik sözlüğümde Anadolu ağızlarında (ve çağdaş diyalektlerde) *as* yanında kullanılan *arş*, *arıs* biçimlerindeki *r*'lerin sonradan türediğini dile getirmiş, Sevortyan'ın bu *r*'leri orijinal ses saydığını da yazmıştım (ESTJa 1974, 191-192. s.).

Leksika yazarlarının bu konuda Sevortyan'a uyduklarını görüyoruz. Bu sorunun tartışılması uzun sürecektir. O nedenle, *r* sorununu belirtmekle geçmek istiyorum. Buna karşılık *Leksika*'daki *iars* biçiminin başındaki sesin kabul edilemeyeceğini saklamayacağım. Yazarların *iars* biçimindeki diftongdan yola çıkarken Çuvaşça *yus* biçimine dayandıkları anlaşıyor. Ne var ki benim inancıma göre, Çuvaşça *yus* biçimi, *iars*'ın başındaki diftongu doğrulayamaz. Etimolojik sözlüğümde Çuvaşça *yus*'un başındaki *y*'nin ikincil bir ses olduğunu açıklamıştım.

Ana Türkçe *y*'lerin Çuvaşçada *s*'ye çevrildiği eski bir gerçektir. Örneğin Türkçe *yıldızın* Çuvaşçada *saltar'a* dönüştüğünü biliyoruz. Bunun gibi, *yel* Çuvaşçada *sil'e*, *yayın* da *s uyan'a* çevrilmiştir. Çuvaşçada ikincil *y*'lerin bile *s*'ye dönüştüğünü görüyoruz. Örneğin Türkçe *ağız*, *y*'li bir duraktan geçerek Çuvaşçada *şavar'a* dönüşmüştür. Türkçe *un da yun* durağı yoluyla Çuvaşçada *şanax'a* çevrilmiştir. Bu bağlamda Türkçe *kanat'm* Çuvaşça karşılığı da ilginç bir örnektir. Çuvaşçada *kanat'm* *şunat'a* dönüştüğünü biliyoruz. Çuvaşça *şunat* biçimi ile Türkçe *kanat* arasında köprü kurmak için *yunat* ayağından geçmek kaçınılmazdır. Buna karşılık Türkçe *kın* Çuvaşça *yene*, Türkçe *koyu* Çuvaşça *yava* gibi örneklerde *y* sesi olduğu gibi kalmıştır.

Çuvaşçada *yus* biçimindeki *y*'ye benzer ikincil *y*'ler çoktur: Türkçe *üzengi* Çuvaşça *yărana*; Türkçe *ağır*, Çuvaşça *ytvar*; Türkçe *ak*, Çuvaşça *yux*. Eski ve yeni diyalektlerde meşe ağacına verilen *emen* (*imeri*) adının Çuvaşça karşılığı olan *yuman* biçiminin başındaki *y* de ikincil bir sestir. Yazarların yalnız Altaycada geçen *ermen* biçimini göz önüne alarak *ermen* biçiminden yola çıktıkları anlaşıyor.

Leksika'nın "Kuşlar" (168-177 s.) bölümü de üzerinde durulmaya değer veri ve gözlemlerle doludur. Örneğin **kuş* (168. s.) maddesinde eski ve yeni diyalektlerde kullanılan belli başlı veriler gözden geçirilmiştir. Türkçe *kuş'un* Çuvaşçada geçmediği göze çarpıyor. Yakutça *kuş'un da* 'ördek' olarak kullanıldığı anlaşıyor. Yazarlar, Räsänen'in (V 66) ve Clauson'un (ED 295-296) etimolojik sözlüklerine gönderme yaptıktan sonra *kuş'un* Altayca prototipi olarak **k'ul'* 'kuş' kökünü vermişlerdir. "Altayca" kökünü doğrulamak için Moğolca **kuladu* 'ala doğan' (Ramstedt: KWb 195-196) biçimini de saymışlardır. Moğolca **kuladu'nun* Türk diyalektlerinde *kuladu* olarak geçtiğini biliyoruz. Bundan başka, Türk diyalektlerinde *uladu* biçimi de kullanılır. Bu biçimin başındaki *k*- sesi düşmüştür.

“Kuşlar” bölümünde 'kartal, doğan, ala doğan' olarak kullanılan adlar da gözden geçirilmiştir. Örneğin **ka:rtı*: maddesinde *kartal* biçimi yanında *kartığa*, *xartığa* gibi bitakım biçimler de verilmiştir. Yazarlara göre, **ka:rt-ı*- kökünden türlü eklerle birtakım biçimler oluşturulmuştur. Bu biçimlerden biri Moğolca **karçigai* (KWb 170) biçimine kaynaklık etmiştir. Moğolca biçimin sonradan Türk diyalektlerine geçtiği anlaşıyor.

Türk diyalektlerinde kullanılan *kartal*’m *kartığa*, *xarlığa* gibi biçimlerle karşılaştırılması şöyle dursun, karıştırılması kolay değildir. Yazarlar, Räsänen’in (V 239a) ve Clauson’un (ED 648) etimolojik sözlüklerini kullanmışlarsa da, Louis Bazin’in (*Tur-cica* III, 128-132) yazısını göz önünde tutmamışlardır. Gerhard Doerfer’in eserinde de *kartal*’a ilişkin bilgi verilmiştir (1454).

Yazarlar, ÊSTJa’nın VI. cildinin müsveddesini de kullanmışlardır. Bu cilt 1997’de yayımlanmıştır. Ancak bu ciltte *kartal* ve *karçığay* (316-317. s.) biçimlerinin birleştirilmediği göze çarpıyor. *Kartal* maddesini L. L[evitskaya] yazmıştır. Ne var ki, o da L. Bazin’in yazısını vermemiştir.

Leksika’nın ayıt maddesinde (172. s.) Uygurca *ayıt*’tan başlayarak eski ve yeni diyalektlerde geçen belli başlı biçimler sıralanmışsa da, Türkiye Türkçesinde yaşayan *angıt* biçimi gözden kaçmıştır. Yazarlar *Derleme Dergisine* dayanarak *ankıt* biçimini vermekle yetinmişlerdir. DD’de *ankıt* yanında *ankut* (ve *angurt*) biçimi de geçer.

L. Bazin, “Note sur *angyirt, nom turco-mongol d’une variété de “canard” (*Studia Turcica*. Budapest 1971, 55-59) başlıklı yazısında, *angyirt* biçiminin etimolojisi üzerinde özenle durmuştu. *Leksika* yazarlarının bu yazıyı görmedikleri anlaşıyor. Bazın, bu sözün *onomatopéique* bir biçim olduğunu dile getirmişti. Son olarak Bazin, Hint-Avrupa dillerinde ‘canard’ olarak kullanılan *anat* biçimi ile Türkçe biçim arasındaki benzerlik üzerinde de durmuştu.

Leksika’da Räsänen’in (V 21 a) ve Clauson’un (ED 176) sözlüklerine gönderme yapılmıştır. Etimolojik sözlüğümde Ramstedt, K. Katona, Doerfer, Pelliot, Róna-Tas ve Monchi-zadeh gibi yazarların bu yoldaki yazıları verilmiştir.

Türkçe *ördek*’in etimolojisi karışıktır. Dilimizde *ördek* olarak yaşayan bu sözün çağdaş diyalektlerde *ördek* yanında *üyrek* (< *öyrek*) olarak geçtiği göze çarpıyor. Örneğin Başkurtça, Kazakça ve Karakalpakça gibi diyalektlerde *üyrek* biçimi kullanılır. Bu biçimin *ödrek’ten* geldiği açıktır. Daha açık bir anlatımla, eski ot/refc’teki *d* sesi, çağdaş diyalektlerde *y*’ye çevrilerek *üyrek* biçimi ortaya çıkmıştır. Bu biçimin dayandığı *ödrek* biçimi bugün yalnız Tuvacada *ödürek*, *edirek* olarak saklanmıştır. *Ödürek* biçimini eski Uygurca *ödrek* biçimiyle doğrulayabiliriz. Buna göre, çağdaş diyalektlerde yaşayan *ördek* (> *ürdek*) biçimlerinin göçüşme (*metathèse*) sonunda oluştuğu açıktır. Yalnız *métathétique* *ördek* biçiminde *d*’nin *y*’ye çevrilmediği göze çarpıyor.

Bu veriler karşısında *Leksika’da* (172. s.) *ebürdek* biçiminden yola çıkılması çarpıcıdır. Bu biçimi doğrulamak için Türkmence *ördek* tanık olarak kullanılabilir.

Buna karşılık *ebürdek'm* Eski Uyğurca *ödrek* biçimini açıkladığı söylenemez. Sonra *ebürdek'teki d'nin* diyalektlerde *y'ye* çevrilmesi gerekmez mi?

Yazarlar Räsänen (V 374), Clauson (ED 205b), Sevortyan (ÊSTJa 1974, 547-548) gibi yazarların sözlüklerine gönderme yapmışlardır. Clauson, Uyğurca *ödrek* biçimini göçüşmeli bir biçim olarak değerlendirmiş, *ördek'in* ör '(the bird) which reses (from the water)' kökünün bir türevi olarak düşünmüştür. Bu bağlamda sözlüğünün "Suffixes" bölümünde Clauson'un *dak/dek* ekine ilişkin açıklaması üzerinde durulmaya değer: "*-dak/dek* it is doubtful whether this is a Dev. as well as a Den. Suff, but *ördefc* looks more like a Dev. N. than a Den. N." Clauson'un *dak/dek* ekine ilişkin olarak salt *ördek* örneğini vermekle kaldığı göze çarpıyor.

Leksika da *sagısgan - saksagan* adının eski ve yeni diyalektlerde geçen belli başlı biçimleri sıralandığı gibi, bu adın etimolojisine ilişkin açıklamalar üzerinde de duruluyor (175. s.). Etimolojik açıklamaları özetledikten sonra yazarlar *onomato-péique* kökenden geldiğini de bir olasılık olarak dile getiriyorlar. *Leksika'da* Brockel-mann'ın açıklamasından söz edilmediği göze çarpıyor. Brockelmann (*Ungarische Jahrbücher* VIII, 261) Kâşgarlı Mahmud'un verdiği biçimi *sağırğan* (!) olarak almış, "doğal bir ses" olarak değerlendirmişti. Daha sonra Brockelmann (DGM 53) *sağızgan'ı* -*gan* ekiyle yapılmış türevler arasında saymıştı. Etimolojik sözlüğümde *saksagan'm* açıklanmasına yönelik görüşler özet olarak gözden geçirilmiştir.

Leksika'da ara sıra tartışılmaya ve düzeltilmeye açık birtakım yaklaşımlarla karşılaşırız. Örneğin *Leksika'da* (178. s.) Türkçe *yayın* (Türkmence *yayın*, Kara-kalpaka *jayın*, Kırgızca *cayın*, Çuvaşça *sıyan*) biçiminin olası Altayca paraleli olarak Moğolcada balığa verilen *cigasun* adı verilmiştir. Bu yaklaştırma ses yönünden olduğu gibi, anlam açısından da elestiriye açıktır. Moğolcada -*sun* özel bir anlam değeri olmayan yaygın bir ektir. Bu ekin kullanılmadığı birtakım örnekler de geçer. O bakımdan *ciga* kökünden yola çıkılabilir, ama *yayın'm ciga* ile birleştirilmesi olanaksızdır.

Somon balığına verilen *bel* adına gelince: Yazarlar (179. s.) bu adın Tatarca, Altayca, Hakasça, Tuvaca ve Yakutçada kullanıldığını bildiriyorlar (*bel, bil*). Bundan başka, Räsänen'in etimolojik sözlüğüne gönderme yaparak *bel'in* Sibirya'da kullanılan yerel bir söze benzediğini vurgulamışlar, şimdilik yabancı paralellere rastlanmadığının da altını çizmişlerdir.

Yazarların, *bel'in* Sibirya dil ve diyalektlerinde kullanılan bir ad olduğu yolundaki gözlemlerine katılıyorum. Yalnız *Leksika'da* verilen bilgileri Irén Sebestyén'in "Az urali nyelvek regi halnevel" (*Nyelvtudományi Közlemenyek* XLIX, 1935) başlıklı yazısında açıklanan veri ve katkılarla bütünlemek gerekecektir.

Daha sonra *bel* adı üzerinde B. Collinder de durdu (*Fenno-Ugric vocabulary, an etymological dictionary of the uralic languages*. Stockholm 1955. 155. s.).

V. İ, Rassadin (*Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*. Ulan-udê, 1971) *bel'i* Türkçe olmayan bir biçim olarak vermiştir (89,161. s.).

Son olarak V. A. Terentyev de *bel'i* Sibirya'da geçen ortak sözler arasında saymıştır (*Journal del la Société Finno-Ougrienne*, 88,1999,191).

Türk diyalektlerinde *karınca* olarak kullanılan *kumırska* ve *karıncğa* biçimlerinden sonra *Leksika'da* *çümeli* biçimi üzerinde duruluyor (184. s.). Yazarlar, Uygurca *çümeli'den* başlayarak Orta Türkçe (Çiğilce) *çümeli*, Orta Kıpçakça *çümeli* biçimlerini saymışlar, çağdaş diyalektlerde geçen *çümöldü*, *çımalı*, *çıbalı*, *çümüle* biçimlerini vermişlerdir. Son olarak da Tuvaca *şımıl* biçimini eklemişlerdir.

Yazarlara göre, eski ve yeni bütün biçimler 'karınca' olarak kullanılır. Yalnız Tuvacada *şımıl* 'kurtçuk, larva' anlamına gelir.

Leksika'da M. Räsänen'in (V 121) ve G. Clauson'un (ED 423) sözlüğüne gönderme yapılmıştır. M. Räsänen'in, Tuvaca *şımıl* biçimini sözlüğünde vermediği göze çarpmıyor. G. Clauson da *çitine: li:* maddesinde *şımıl* saymamıştır.

Etimolojik sözlük yazarlarının Tuvaca *şımıl'ı* göz ardı etmeleri yanlış sayılmaz. Benim düşünceme göre, Tuvaca *şımıl*, karıncaya verilen *çümeli* adıyla birleştirilemez. Birincisi, bu birleştirme anlam bakımından açık değildir. 'Karınca' anlamının salt bir diyalekte 'kurtçuk, larva' değerini kazanması düşünülemez. İkincisi, *çümeli* biçiminin *şımıla* dönüşmesi ses yönünden de kolaylıkla açıklanamaz. Salt Tuvacada geçtiği anlaşılan *şımıl* biçimi, benim düşünceme göre, eski ve yeni Türk diyalektlerinde "sinek" olarak kullanılan *çibin'den* başka bir şey olamaz. Diyalektlerde verilen *çibin* adının dilimizde *cibin'e* çevrildiğini biliyoruz. Sivri sineğe verilen *cibin* adı Türkçede *cibinlik* türevinde saklanmıştır.

Orta Türkçe *çibin* adı yeni diyalektlerde *şibin*, *çımın* gibi birtakım biçimler almıştır. *Çibin'm şibin a* çevrilmesi doğaldır. Bunun gibi, *çibin'm çımın a* dönüşmesi de kolaydır. Türkçe *saban'm* diyalektlerde *saman'a* çevrilmesi gibi. Tuvacada geçtiğini gördüğümüz *şımıl* biçiminin de *şımın'dan*. geldiği anlaşılıyor: *şımın > şımıl*. Örneğin Orta Türkçe *evin* 'tane' sözü Teleütçede *ebin* 'der Kem, Stein (einer Frucht)' olarak geçer. Teleütler *emil* 'der Kern, das Mark (von Bâ'umen)' biçimini de kullanırlar. Bu biçim *emin* biçimi yoluyla benzeşmezlik (*dissimilation*) sonunda ortaya çıkmıştır: *ebin > emin > emil*. Eski *çibin* biçimi de *çimin (> şımıl)* ara durağından geçerek *şımıl'a* dönüşmüştür. Buna göre, Tuvalıların kullandığı *şımıl* biçiminin karıncaya verilen *çümeli* adıyla birleştirilmesi yanlıştır.

Çümeli maddesinde (184. s.) Tuvaca *şımıl* biçimini veren yazarlar, *çı.bun* maddesinde (186. s.) *şımın*, *çimin* biçimleri yanında *şımıVi* da saymışlardır. Başka bir deyişle, bu yanlış düzeltmişlerdir, *çümeli'deki* yanlışın farkına varmayarak.

Leksika'nın *çı.bun* maddesinde M. Räsänen'in (V 110) ve G. Clauson'un (ED 838) sözlüklerine gönderme yapıldığını görüyoruz: Ne var ki Clauson'un sözlüğünün 838. sayfasında *çibin'dan* değil, Türkçe *sinek (< sinek)'ten* söz edilmektedir. O nedenle, *Leksika'da* 838. sayfa numarasından sonra () içinde yapılan açıklama gereksizdir.

Etimolojik sözlüğümde tatlı sularda yaşayan kan emici küçük bir hayvana verilen *sülük* adı üzerinde durmuş, Türkmence, Nogayca, Karakalpakça, Kazakça, Kırgızca, Teleütçe, Şorca gibi diyalektlerde yaşayan biçimleri saymıştım. Son olarak Çuvaşça *sëlex* biçimini de vermiştim. Maddenin sonunda *soluk*, *zalük* 'a leech' biçimlerine dayanarak Farsçadan kalma bir alıntı olduğunu dile getirmiştim.

Leksika'da (185. s.) Orta Kıpçakça *sülük'ten* başlayarak çağdaş diyalektlerde kullanılan biçimler gözden geçiriliyor. Bu biçimler arasında Kırgızca *sülük*, Özbekçe *tuluk* ve Uygurca *zülük* biçimleri göze çarpıyor. Diyalektlerin bir bölümünde geçen baştaki 2, yazarların açıklamasına göre, *onomatopeique* bir gelişmeye tanıklık ediyor. Kabul ve itiraf edeyim ki *sülük* biçiminin başındaki s'nin *onomatopéique* bir gelişme sonunda z'ye çevrilmesini anlayamadım. Ne var ki *sülük* yanında geçen *zülük* biçimleri düşündürücüdür. Bu biçimlerin Farsça za/ö&'ten geldiği anlaşılıyor. Diyalektlerde dar bir alanda kullanılan *sülük* de Farsça *şaluk* biçiminden alınmıştır. Bununla birlikte, Farsça *zaluk* ve *şaluk* biçimlerinin ses bakımından kontrole muhtaç olduğunu saklamayalım.

Kelime Türkçe metinlerde en eski örnek olarak *Alîun Yaruk'ta suvdaki çaluk atlığ katırkıya* ibaresinde geçer. Skr. *jalukâ* kelimesinin eski Uygur Türkçesinde *çaluk* “sülük” kullanılışı için bk. Dieter Maue. “Zur Nebenüberlieferung von *ai.jalukâ*” *Blutegel*“, *Scholia*, 1981, 114-117.

Türkçe *şinek* biçiminin etimolojisine yönelik açıklamaları etimolojik sözlüğümde özet olarak gözden geçirmiş, C. Brockelmann'ın (*Ungarische Jahrbücher*, VIII, 260) Türkçe *sinek* (< *şinek*) biçiminin, sineğin kanatlarıyla çıkardığı sin sesinden geldiği yolundaki açıklaması üzerinde durmuş, bu görüşe G. Clauson'un (ED 832 b, 838 b) da katıldığını eklemiştim. *Leksika* yazarlarının da *sinek* (< *şinek*) biçiminin *onomato-péique* biçim olduğunu olası gördükleri anlaşılıyor (185-186. s.). Ayrıca, Türkçe *sinek* (< *şinek*) ile Moğolca *simağul* arasında olası bir paralelliğin birtakım örneklerde m sesiyle karşılandığı da seslendirilmişti (G. J. Ramstedt: *Nyelvüdományi Közlemények* XLII, 234-237; B. Ya. Vladimirtsov, *Sravnitel'naja grammatika*. 250-251). Son olarak, L. Ligeti *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött es az Árpád-korban* (Budapest 1986, 104-105) adlı büyük eserinde de Macarcada sineğe verilen *szúnyog* adının etimolojisi dolayısıyla Türkçe *şinek* ile Moğolca *simağul* arasındaki ilişkiden söz etti. Ligeti, Macarca *szúnyog* biçimini açıklamak çabası içinde Türkçe *sınuk* (*sınuk*)'tan yola çıkmış, tanık olarak da Moğolca *simağul'u* kullanmıştı.

Etimolojik sözlüğümde Mongolistlerin sık sık Türkçe *şinek'i* Moğolca *simağul* biçimiyle birleştirdiklerini dile getirmiştim. Örneğin L. Ligeti, *Szúnyog* (*Nyelvüdományi Közlemények* XLIX, 1935, 271) başlıklı küçük yazısında, Türkçe *şinek* ile Moğolca *simağul* ~ *simuğul* 'moucheron, mouche' arasındaki ilişki üzerinde durmuştu. Ona göre, Türkçe *şinek'in* sonundaki -k ekine karşılık Moğolca *simağul* ~ *sümuğulun* sonunda -ğul eki geçer.

Eski ve yeni diyalektlerin büyük bir bölümünde kullanılan *köpek* sözünün etimolojik açıklanmasına gelince (189-190. s.):

Leksika'da bu konuda Şerbak (İRLTJa 127) ve Räsänen (V 191b) gibi Türko-logların çalışmalarına gönderme yapılmıştır. Yazarların iki olasılık üzerinde durduklarını görüyoruz. Kırgızcanın güney kolunda *köpek* biçiminin 'zayıf, güçsüz' olarak geçtiğini ve Karakalpakçada *köpek* biçiminin 'küçük köpek' anlamına geldiğini göz Önünde tutan yazarlar, *kop* ~ *köp* 'çok' kökünden yola çıkarak *köpek* biçimini *köpe-*

'bölünmek' kökünün bir türevi olarak değerlendirmek istemişlerdir. Ancak 'zayıf, güçsüz' anlamının 'küçük köpek' için geçerli sayılmazsa *kav kav* tipinde bir *onoma-topée'den* yola çıkılabilir. Bu durumda kökün *imitatif* özel ligi kalın sıradaki Türkçe *kopay*, *kopoy* 'tazı, av köpeği' biçimine uyar. İnce sıradaki *kop* ise *kop'tan* daha az güçteki havlamayı bildirir. *Köpek'in* (ve *kopay'ın*) *imitatif e* bağlanması bu sözün eski ve çağdaş diyalektlerde yaygınlığının sınırlı kaldığına bakmayarak *it* (> *ıyt*) kadar eski bir leksem olduğuna tanıklık edebilir. Bunun ana dilden kalma bir diyalektizm olması olasılığı da göz ardı edilemez. Anlaşılan Kariuk/Uygur bölgesinden Oğuz diyalektlerine *küçük köpek* > *köpek* anlam değişikliğine uğrayarak geçmiştir. *Köpek'in kop* 'çok' kökünden geldiği yolundaki açıklamayı bir yana koyalım.

Etimolojik sözlüğümde *köpek* sözünün köpeğin çıkardığı sestene (*göv göv - kov kov*) geldiğini yazmıştım. Özünde bu yoldaki etimolojik açıklamamı Budapeşte'de Macar Dil Bilimi Derneğinin onur üyeliğine seçilmem dolayısıyla düzenlenen toplantıda verdiğim konferansta dile getirmiştim. O konferansta *dibek* ve *köpek* sözlerinin etimolojileri üzerinde durmuştum. *Dibeklin* kökenine ilişkin açıklamamı 1974 yılında yazmıştım. ("Dibek", *Türk Dili*, XXIX, 1974, 761-764). Ancak *köpek'in* etimolojisine yönelik açıklamamı bugüne değin ortaya koymak olanağı bulamamıştım. Yalnız üniversitede verdiğim derslerde *köpek'ten* sık sık söz etmiştim. O bakımdan *Leksika* yazarlarının *köpek'm imitativ bir* türev olduğu yolundaki açıklamalarına ana çizgileriyle katılıyorum. Ancak *köpek* biçiminin av köpeğine verilen *kopay - kopoy* adıyla birleştirilmesi tartışılmaya açıktır. Bu adın Balkan dilleri (örneğin Bulgarca *kopoy* 'av köpeği') yoluyla Macarcadan alındığını biliyoruz) Macarca *kopó'nun* Türkçe *köpek'ten* geldiği sık sık dile getirilmiştir. Örneğin Zoltán Gombocz (BTw 126) *kopo'yü* Türkçe *köpek* biçimiyle birleştirmişti. Ancak sonradan bu birleştirmeden vazgeçilmiştir. Macarca *kopó'nun* kökeni açıklık kazanmamıştır. Hadrovics (İLESk 322-323) Sırpça *kopov*, *kapov* 'Spürhund' biçimlerinin Macarcadan geçtiğini açıklamıştır. Ona göre, Macarca *kapó* doğu (Oset ?) kökenli bir addır. Bu ad Rusça *kobel* 'männlicher Hund' biçiminde de göze çarpar (Vasmer: REW).

Etimolojik sözlüğümde yazdığım gibi, BSTJa (1997, 111-112) Türkçe *kopay* biçimini *kopek'in* bir yan biçimi olarak vermiştir ki yanlıştır.

P. B. Golden "The Dogs of the Medieval Qipčaq" (*Varia Eurasiatrica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged 1991, 45-55) başlıklı yazısında (50. s.) Kıpçakça sözlüklerde geçen biçimleri saymakla yetinmişti.

Türkçe *baş'm balç'tan* kalma bir biçim olduğu yolundaki sav da düşündürücüdür (194. s.). Benim bildiğime göre, Türkçe *boş'in balç'tan* geldiğini Ramstedt "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen" (*Journal de la Société Finno-Ougrienne* XXXVIII, 1922-1923) adlı çalışmasında ortaya atmıştı. Bu sav, Türkçe *başın* Çuvaşçada kullanılan *pus* biçimine ilişkin açıklamaya dayanıyordu.

Eski Türkçe *ş*'lerin Çuvaşçada *l*'ye çevrildiğini biliyoruz. Örneğin Türkçe *gümüş* (< *kümüş*) Çuvaşçada *kēmēl'e* dönüşmüştür. Bu örneğe göre, Türkçe *yemişin* de Çuvaşçada *šimil'e* çevrilmesi gerekirdi. Ancak *yemiş* biçimi Çuvaşçada *šimēš*

olarak kalmıştır. Türkçe *baş* biçiminin de Çuvaşçada *pus* olarak kaldığı göze çarpıyor. Ramstedt Türkçe *baş* biçimindeki j'nin de Çuvaşçada / olarak geçtiğini ortaya atmış, *balç* biçiminden yola çıkarak bu biçimin sonundaki f'nin bir küçültme eki olduğunu Öne sürmüştür. Bunun gibi Ramstedt Çuvaşça *simes* (< *yemişlin* de ç küçültme ekiyle yapılmış *yimülç*'ten kalma bir biçim olduğunu öne sürmüştür. Ramsted'in bu savı eski Çuvaşçada *simes* ve Macarca *gyümölcs* biçimleri Türkologları sürekli olarak uğraştırmıştır. Zoltan Gombocz (*Körösi Csoma-Archivum* 1, 83) Ramstedt'in görüşlerini eleştirmiştir. Ancak Ramstedt'in otoritesine güvenen birçok uzman bu görüşleri benimsemiştir. Örneğin Martti Räsänen (*Materialien zur Lautgeschichie der türkischen Sprachen*. Helsinki 1949, 48) Ramstedt'in görüşlerine katılmıştır.

Ramstedt Türkçe *baş'm balç'tan* kaldığını sonraki yayınlarında da döne döne dile getirmiştir (*Lautlehre*, Helsinki 1957, 109). Bunun üzerine Çuvaşça *pus* < *bal'ç* etimolojisi bilimsel yayınlarda bir salgın gibi yayılmıştır. Son olarak, Ramstedt (*Studies in Korean Etymology*. Helsinki 1949, 146) *bal'ç** ı “a diminutiv Formation on č” diye açıklamıştı.

Daha sonra aslen bir küçültme eki olarak değerlendirilen -ç, bilimsel yayınlarda / ile birleştirilmiş ve *lç > ş* ve *lc > ş* kuramı ortaya çıkmıştır. Son yıllarda *lb > ş* “kuram” ı bile seslendirilmiştir (J. Street, Proto-Altaic **l(V)b > Turcic s*. *Central Asiatic Journal* 24, 1980, 285-303). Ancak Lajos Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött és az Árpád-korban* (Budapest 1986) adlı eserinde (84. s.) bu “kuram”ı fonetik saçmalık olarak nitelendirmiştir.

Etimolojik sözlüğümde Ramstedt'in savını özetlemiş, bu konudaki belli başlı yayınları da vermişim.

Leksika yazarlarının, Ramstedt'in savına olduğu gibi katıldıklarını görüyoruz.

Türkçe *kal* sözünün açıklanmasında (196-197. s.) yazarların *kalk* biçiminden yola çıktıkları göze çarpıyor. Yazarlar bu biçimin Çuvaşça *xělëx'e* dayanılarak kabul edildiğini açıklamışlardır. Etimolojik sözlüğümde Çuvaşça *xělëx'in* sonundaki x'yi bir küçültme eki olarak göstermiş, Türkçe *un* Çuvaşça *şănăx* örneğinde de bu ekin geçtiğini yazmışım. Çuvaşçada bunlara benzer örnekler çoktur: Türkçe *kir* - Çuvaşça *kirek*, Türkçe *beş* ~ Çuvaşça *pillëk*, *pilëk* gibi. Türkçe *ay*'ın Çuvaşça karşılığı da bu yolda açık bir örnektir. XIII-XIV. yüzyıllardan kalma Bulgar yazıtlarında *ayix* olarak geçer (F. S. Hakimzyanov, *Jazyk épitaŋij volžskix bulgar*. Moskva 1978, 85). Bu örneklerde gördüğümüz fc'nin bir küçültme eki olduğu açıktır. Ne var ki bu ekin Ana Türkçede geçtiği düşünülebilir mi, bilmiyoruz.

Leksika yazarları Türkçe *dil*'in de *dilk*'ten geldiğini yazmışlardı (227-228 s.).

Leksika'nın *diş* (220. s.) maddesi de tartışılmaya açıktır, sanırım. Bu maddede belli başlı eski ve yeni biçimlerin özenle sıralandığını görüyoruz. Eski Uygurca *tış'ten*, Orta Türkçe *tış* ve *tış'ten* başlayarak Eski Kıpçakça *tış* yoluyla Yakutça *tis'e* değin. Yalnız, bu biçimlerin sonunda Çuvaşça *şâl'a* yer verilmediği göze çarpıyor.

Leksika'da Çuvaşça *şâl* biçiminin bilinçli olarak göz ardı edildiği anlaşıyor. Bu

maddenin sonunda *diş'in* etimolojisinin bilinmediği açıklandıktan sonra Çuvaşçada *diş'e* verilen *şāl* adının, Räsänen'in etimolojik sözlüğüne (424) ve Doerfer'in *Khalaj Materials* eserine (305. s.) karşın *diş'e* bağlı olmadığı söz götürmez bir gerçek olarak dile getirilmiştir. Yazarlar Çuvaşça *şāl'ın* Türkçe *şış'ten* geldiğini de göz ardı etmemişlerdir. Çuvaşça *şāl* biçiminin Türkçe *şış* ile birleştirilmesi çarpıcı ve düşündürücüdür. Bu birleştirme G. J. Ramstedt'ten başlayarak bu güne değin bilimsel yayınlarda döne döne yazılmıştır. Yazarların bu eski birleştirmeye katılmaları *lambdasızrm* benimsediklerine tanıktır, ki bu da *Leksika'nın* başka yerlerinde gördüğümüz *kış* (75. s.) ve *gümüş* (404. s.) biçimlerine ters düşmektedir.

Çuvaşça *şāl* biçimine ilişkin tartışmaların özet olarak gözden geçirilmesi bile uzun sürecektir. O nedenle etimolojik sözlüğüme gönderme yapmakla yetinmek istiyorum. Sözlüğün *diş* maddesinde bu konudaki tartışmalar ana çizgileriyle verilmiştir.

Leksika yazarlarının eski ve yeni diyalektlerde kullanılan *tutak*, *tudak*, *totak*, *todak* ... gibi biçimlere dayanarak **tūdak* biçiminden yola çıktıkları ve Räsänen ve Sevortyan'ın etimolojik sözlüklerini göz önünde tuttıkları anlaşılıyor (226. s.).

Türkçe *dudak* sözü üzerinde Doerfer de durmuştu. Etimolojik sözlüğümde Sevortyan'ın her nedense Doerfer'in *dudak* biçimine dönük açıklamaları üzerinde durmadığım sözlendirmiştim. Doerfer (*Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 952) Türkçe **tōtak* biçiminden yola çıkmak gerektiğini dile getirmişti. Ona göre, başlangıçta Türkçede büyük bir olasılıkla 'dudak' olarak *erin* biçimi kullanılmıştı. *Tōtak* biçimi ise 'Schamlippe, weibliches Geschlechtsorgan' anlamında saklanmıştı. (Bu anlamın sözlüklerde geçmemesini anlamak kolaydır.)

Eski ve yeni Türk diyalektlerinde *dudak* olarak kullanılan *erin* biçimleri arasında Anadolu ağızlarında geçen *erin* biçimi göze çarpıyor. İlk bakışta belli başlı bütün diyalektlerde *erin* olarak kullanılan bir sözün Anadolu'da *erin* biçiminde saklanmış olması doğaldır. Ne var ki yazarların Anadolu ağızlarında geçtiğini bildirdikleri *erin* biçiminin Türkiye Türkçesinde kullanılan bir veri olmadığı anlaşılıyor. Yazarlar bu veriyi *Derleme Sözlüğü'nden* almışlardır. *Derleme Sözlüğü* Türkiye'de halk ağzından derlenmiş sözleri kapsayan bir sözlüktür. Ancak bu sözlükte göçmenlerden derlenmiş veriler de göze çarpar. Örneğin bu sözlükte Kafkasya'dan gelen Türklerden derlenmiş sözler de geçer. "Anadolu'da Kafkasya Türkleri" (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1961, 319-357) başlıklı yazımda *Derleme Dergisinde* geçen Karaçay göçmenlerinden alınma sözleri toplu olarak vermiştim. Daha sonra yapılan derlemeler sonunda Karaçaylardan derlenen sözlerin sayısı bir kat daha arttı. Yeni derlenen Kara-çayca veriler *Derleme Sözlüğü'nde* yayımlandı. "Anadolu'da Kafkasya Türkleri" yazımda "Anadolu'da Kafkasya Türkleri" yazımı yeni verilerle bütünleyerek yakında yeniden yayımlayacağım.

Derleme Sözlüğü'nde *erin'* *dudak'* olarak verilmiştir. Bu sözün Yalova'ya bağlı Kadiçiftliği'nde geçtiği açıklanmıştır. Sözünü ettiğim yazımda, Kadiçiftliği'nde tespit edilen bütün verilerin Karaçaylardan derlendiğini açıklamıştım. *Leksika* yazarlarının benim "Anadolu'da Kafkasya Türkleri" yazımı görmedikleri anlaşılıyor. Etimolojik

sözlüğümde Türkiye Türkçesi'nde erin'in yerini *dudak* biçiminin aldığını dile getirmiş, Şemsettin Sami'nin *Kamus-i Türki*'sinde *erin* ایرن biçiminin geçtiğini dile getirerek Ş. Sami'nin bu biçimi 'alt dudak' olarak verdiğini de eklemiştim. Benim inancıma göre, Şemsettin Sami bu biçimi eski kaynaklardan almıştı. Örneğin Şeyh Süleyman'ın Çağatayca sözlüğünde ایرن 'alt dudak' olarak geçer. O bakımdan *Kamus-i Türki*'de geçen biçime dayanılarak erin'in Türkiye Türkçesinde kullanılan bir söz olduğu söylenemez.

Sevortyan (ESTJa 1974, 292-293) erin **er* veya **er*- kökünden geldiğini yazmış, Zenker'in verdiği ایرن *irt* biçiminin tanıklığını kullanmıştı. Etimolojik sözlüğümde Sevortyan'ın, Zenker'in verdiği ایرن biçiminin yanlış bir veri olduğunu ayırt edemediğini de seslendirmiştim.

Leksika yazarları Clauson, Sevortyan ve Räsänen'in sözlüklerini vermekle yetinmişlerdir. Yazarların, Sevortyan'ın Zenker'den aktardığı ايرن biçiminin düzeltil-meye muhtaç bir veri olduğunu fark etmedikleri göze çarpıyor. Bundan başka, enV'n etimolojisine ilişkin sözlükler arasında Doerfer'in eserini saymadıkları da gözden kaçmıyor. Doerfer'in bu yoldaki açıklamaları düşündürücüdür (*Türkische und mon-golische Elemente im Neupersischen* 952).

Yezne sözünün Türkçe *enişte* biçimiyle birleştirilmesi de tartışmaya açıktır.

Leksika'da (248. s.) *yezne*'nm eski ve yeni Türk diyalektlerinde geçen belli başlı biçimleri sıralanmıştır.

Leksika yazarları bu veriler arasında Türkçe *enişte* biçimini de saymışlardır. Ne var ki *enişte*'nin *yeme* biçimiyle birleştirilmesi kolay değildir. *Leksika*'fa *yezne*'nin etimolojisinin açık olmadığı bildirilmiş, ÊSTJa 1989 ve Pokrovskaya'ya gönderme yapılmıştır. A. A. Pokrovskaya, "Terminy rodstva v tjurkskix jazykax" (*İstoričeskoe razvitie leksiki tjurkskix jazykov*. Moskva 1967, 11-81) başlıklı yazısında (64-65), Türkçede *yezne* teriminin karşılığı olarak *enişte* biçiminin geçtiğini bildirmiş, büyük bir olasılıkla *enişte*'nin etimolojik olarak *yezne*'ye bağlı olduğunu dile getirmişti. Bununla birlikte, şimdilik bu bağın açıklanmasının olanak içinde görmediğim de saklamamıştı.

Benim inancıma göre, Türkçe *enişte*'yi eski ve yeni diyalektlerde kullanılan *yezne* biçimiyle birleştirmek olanaksızdır. Özünde *enişte*'nin Farsçadan kalma bir alıntı olduğu anlaşılıyor (Far. *ankiştā* 'a husbandman'). Yalnız Türkçede geçen *enişte*'nin Farsçadan geldiğini de *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*'nde açıklamıştım.

Leksika'da eski ve yeni diyalektlerde göbeğe verilen *ki:n<ki:n*, *ki:n-tik* (küçültme) adına ilişkin biçimler özenle gözden geçiriliyor (270-271. s.)- Bu biçimler arasında Türkçe (Türkiye) *kindik* göze çarpıyor. Dilimizde *göbek* adı yanında *kindik* de kullanılır mı?

Bu biçimin W. Radloff'un sözlüğünden aktarıldığı akla gelebilir. Ne var ki Radloff, *kindik* maddesinde Altayca, Teleütçe, Şorca, Koybalca, Kaçaca, Kazakça, Kırgızca gibi diyalektleri saymış, Türkçeden (Radloff'un terminolojisine göre, Osman-

lıcadan) söz etmemiştir. Buna karşılık M. Räsänen (V 271 a) *kindik* adının geçtiği diyalektleri sıralarken Osmanlıca'yı da vermiştir, Râ'sänen'in eski ve yeni Türk diyalektlerine ilişkin verileri daha çok Radloff'tan aldığını biliyoruz. Ancak, Radloff'un sözlüğünde *kindik* biçiminin Osmanlıcada geçtiğine ilişkin bir bilgiye rastlanmaz. Demek Râ'sänen'in bu yolda verdiği bilgi düzeltilmeye açıktır. Benim düşünceme göre, *Leksika*'daki bilgi Räsänen'in sözlüğünden aktarılmıştır. Dolayısıyla *Leksika*'nın, *kindik*'in Türkçede geçtiğine ilişkin kaydının da düzeltilmesi gerekir.

Bununla birlikte, bir olasılık daha var. *Derleme Sözlüğü'ne* göre, Anadolu'da *kindik* insan göbeği olarak kullanılır. Bu veri Tokat'ın Reşadiye ilçesine bağlı Çile-hane'den gönderilmiştir. İlk bakışta bu veri *kindik*'in dilimizde geçtiğini doğrulayan bir tanık olarak kullanılabilir. Ancak salt bir yerde kullanıldığı anlaşılan bu veriyi bir *hapax legomenon* olarak kuşku ile karşılamak gerekir.

“Anadolu'da Kafkasya Türkleri” (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1961, 319-357) başlıklı çalışmamda, *Derleme Dergisi*'nde, Anadolu'ya gelip yerlesen Karaçaylılardan birtakım sözler derlendiğini ortaya koymuştum. O yazımda (351. s.) Tokat'ın Reşadiye ilçesine bağlı Çilehane'den gönderilen verileri toplu olarak vermiştim.

Anadolu'ya gelip yerlesen göçmenlerden derlenmiş olan verilerin uzmanları yanlış yargılara sürüklediğime sık sık tanık olduk. *Leksika* yazarları da ara sıra bu verilerin değerlendirilmesinde aldatmışlardır.

Derleme Dergisi'nde Tokat'a bağlı Karaçayır köyünde *kindik*'in 'çoban köpeği' olarak geçtiği bildirilmişti. Daha sonra bu veri olduğu gibi *Derleme Sözlüğü'ne* de geçti. “Anadolu'da Kafkasya Türkleri” başlıklı yazımda (349. s.) Kara-çayır'dan 'çoban köpeği' olarak geçen *kindik*'in Karaçayca karşılığını bulamadığımı dile getirmiş, ancak bu veriyi Karaçay (!) köyünde kullanılan veriler arasında saymıştım (352. s.).

İç İşleri Bakanlığı'nın yayımlamış olduğu *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu'*na göre (1946), Tokat'ta Karaçayır veya Karaçay adlı bir köye rastlanmaz. *Köylerimiz* (Ankara 1968) adlı kılavuzda da bunlara benzer bu yer adı geçmez. Son olarak, *Türkiye Mülki İdare Bölümleri. Belediyeler, Köyler* (Ankara 1977) adlı kitapta da Tokat ilinde Karaçayır (veya Karaçay) adlı bir yerleşme yeri göremedim. Buna göre, *Derleme Dergisi'nde* (ve *Derleme Sözlüğü'nde*) geçen Karaçayır'ın küçük bir yerleşme olduğu anlaşıyor. Bu yerin adını da Karaçay göçmenlerinden aldığı açıktır. O nedenle Karaçayır adını Karaçay diye düzeltmek gerekir, düşüncesindeyim.

Tokat'a bağlı Karaçay köyünden derlenmiş olan biçimleri “Anadolu'da Kafkasya Türkleri” yazımın sonunda (352. s.) toplu olarak vermiştim. Bu biçimlerin büyük bir bölümünde köyün adı Karaçay olarak geçmişti. Karaçay'dan derlenmiş olan *kindik* 'çoban köpeği' mi, yoksa 'göbek' midir?

Eski yazımda bu soruyu yanıtsız bırakmıştım. Son yıllarda yeni Karaçayca sözlükler çıktı. H. İ. Süyünçev ile İ. H. Urusbaeva'nın *Russko-karaçaevo-balkarskij*

slovar' (Moskva 1965) adlı sözlüğünde *kindik* yalnız 'göbek' olarak geçer. Bunun gibi, E. R. Tenişev ile H. İ. Süyünçev'e borçlu olduğumuz *Karaçay-Malkar Sözlük'te* (Moskva 1989) 'göbek' olarak salt *kindik* biçimi verilmiştir. 'Çoban köpeği' olarak kullanılan *kindik'tn* ise söz edilmemiştir.

Derleme Söz/üğü'ndeki yanlışları “Sırça Köste ...” (“Başlangıç”), *Türk Dili*, LVI, 1988, s. 188-207; “I”, *Türk Dili*, 1990/1, s. 1-78; “II”, *Türk Dili*, 1992/II, s. 161-213; “III”, *Türk Dili*, 1993/11, 499, Temmuz 1993, s. 1-82; “IV”, *Türk Dili*, 1995/1, 517, Ocak 1995, s. 26-62.) başlıklı yazılarımda düzeltmiştim. O yazılarımda *amateur* derleyicilerin gönderdiği fişlerin Türk Dil Kurumu'nda çalışan *dilettante'*-ların elinde değerlendirilirken birtakım yanlışlara yol açtığını ortaya koymuştum. Anlaşılan 'göbek' anlamına gelen *kindik* de bunlara benzer bir değerlendirme sonunda ortaya çıkmıştır.

Eski Türk dillerinden kalma bir alıntı olarak Macarca *köldök* biçimi de düşündürücü bir örnektir.

Macarca *köldök'ün* kökeniyle son olarak Lajos Ligeti (*A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött es az Árpád-korban*, Budapest 1986, 30, 81, 130, özellikle 314) uğraşmıştı.

Eski ve yeni diyalektlerde kullanılan “kindik” ve “göbek” biçimlerini gözden geçiren Ligeti, Clauson'un (ED 688a), *köbek'in* tipik (purely) bir Batı (? Oğuz) sözü olduğu yolundaki gözlemine katılmamıştı. Clauson'a göre, *köbek* kaynaklarda XIII. yüzyıldan önce geçmez, ancak daha eski bir öge olabilir. Ligeti, Çağatayca veriyi göz önünde tutarak XIV. yüzyıldan Önce geçmediğini düşünüyor. Ona göre, *köbek* Oğuzca bir söz değildir, ama gerçekten Batı Türklüğünün söz dağarcığının ögesidir. Buna karşılık *kindik*, Kıpçakça değildir, ama Doğu Türklüğünün bir sözüdür, Kıpçakçadan başka birçok diyalekte geçen bir sözdür.

Çuvaş özellikleri taşıyan Macarca ögeler Türk dilinin batı bölümünden alınmıştır. Sözü ettiğimiz *göbek'in* Çuvaşça karşılığı da vardır. Bu durum karşısında *köldök* biçimini Çuvaş Özellikleri taşıyan alıntılardan ayırmak gerekecektir. Ancak *köldök'ü* Kumancadan kalma alıntılar arasına katmak kolay değildir. Kuramsal olarak Kıpçak özellikleri taşıyan Peçenekçe de olasıdır, ama anlam (içerik) yönünden *köldök* gibi bir organ adının Kumancadan ya da Peçenekçeden alındığını düşünmek güçtür. Çuvaş özellikleri taşıyan ögelerin kaynağı yabancı diyalektlerden kalma sözler de içeriyordu. *Köldök'ün* de bu sözler arasında geçmesi olasıdır. Her halde alıntılamanın Macarların yurtlanmalarından önceki çağlarda geçtiği düşünülebilir.

Leksika kindik'ten sonra *gö:pek* biçimi üzerinde duruluyor. Yazarlar, öz olarak Oğuz diyalektlerinde geçtiğini ve Çuvaşça karşılığının bulunduğunu göz önüne alarak Öntürkçeden kalma bir öge olduğunu açıklıyorlar. Altayca karşılıklardan bile söz ediyorlar.

Türkçe *göbek* üzerinde son olarak Louis Bazin (*Beläk Biiğ. Sprachstudienfür Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*. Wiesbaden 1995,1-12) adlı yazısında durmuştu. *Leksika* yazarlarının bu yazıyı değerlendirme olanağı bulamadıkları anlaşılıyor.

Leksika yazarlarının Türkçe *karın* 'ı açıklarken *karım* biçiminden yola çıktıkları göze çarpıyor (277. s.)- Buna karşılık eski ve yeni diyalektlerde *karın* biçiminin geçtiğini görüyoruz. Salt birkaç yerde *xınn* biçimine rastlıyoruz. Yakutçada *jearin*, Çuvaşçada *xırām* olarak kullanılıyor. Çuvaşça *xırām* biçiminin sonundaki *-m* İlk bakışta göze çarpar. Ancak Çuvaşçada buna benzer örnekler çoktur.

Son yıllarda Gerhard Doerfer Çuvaşçadaki *-m*'ler üzerinde sık sık durdu Tschuwaschisch **m* < urtürkisch **m* (> gemeintürkisch *-n*)", *Ural-Altaische Jahr-bücher* XLV, 1973, 174-212). Doerfer'in gözlemlerine S. Kakuk karşı çıktı ("Zur Frage des tschuwaschischen *-n* und *-m*" *Tractata Altaica*. Wiesbaden 1976, 325-335).

Leksika yazarlarının Türkçe *karın*'m **karım*'dan geldiğini ortaya atarken bu tartışmaları göz önüne alıp almadıklarını bilmiyoruz. Onların *karım* biçimini kabul ederken daha çok Moğolca gibi yakın diller ile yapılan karşılaştırmalara dayandıklarını sanıyorum. (Bu maddenin sonunda J. Street'in "Proto-Altaic **-l(V)b* > Turcic *-š*" (*Central Asiatic Journal* 24, 1980, 285-303) başlıklı yazısını vermelerinin nedeni anlaşılmıyor.)

Etimolojik sözlüğümde, Emil Boev'in Bulgarca *irem*'i eski Bulgarların dilinden kalma bir biçim olarak değerlendirdiğini bildirmiştim. Ne var ki Boev, Çuvaşça *xırām* biçimindeki *-m* sesini orijinal bir ses saymamıştır. Bulgarca *korem*'in eski Bulgarcadan geldiği yolundaki açıklama Bulgar dilinin etimolojik sözlüğü yazarlarınca da benimsemiştir (3: 633).

Dilimizde *karın* sözünün açık bir türevi vardır: *kardeş* (< *kardaş*). Bu türevin eski ve yeni diyalektlerde *karındaş* olarak geçtiğini biliyoruz. *Leksika* yazarları *karındaş* biçimini *karın+daş* olarak açıklamışlardır (291. s.). Yazarların *-daş* ekinin İşlek bir ek olduğu yolundaki gözlemlerine katılıyorum. Yalnız, bu ekin dilimizde *-des* olarak geçmediği düşündürücüdür. Bununla birlikte, Türkiye Türkçesinde *karın-daş*'ın *kardeş* olarak geçtiği göze çarpıyor.

Leksika'nın *karın+daş* açıklamasına katılıyorum. Ne var ki yazarlar *Leksika* nın başka bir yerinde *karın* sözünün *karım*'dan geldiğini yazmışlardı. Türkçe *karın* sözünün *karım*'dan geldiğini öne süren yazarların *karındaştı* da *karım+daş* diye açıklamaları beklenirdi.

Leksika'da eski ve yeni diyalektlerde kullanılan *karın*'a karşılık *karım* biçiminin göze çarptığını dile getirmiştim. *Leksika*'nın baskısında büyük bir özen ve titizlik gözleniyor. O bakımdan *karım* biçiminin sonundaki *-m* sesini baskı yanlış olarak değerlendirmek düşünülemez, ama *karındaş* maddesindeki *karındın* yanlış olduğu da kabul edilemez. Son olarak, salt bir olasılık kalıyor: *Leksika*'da çok seyrek olarak birtakım tutarsızlıklar gözledik. Kolektif bir eserde bu tür ayrıntıların veya ay kınl ıklarn geçmesi doğaldır. Bu ayrıntıların sorumlu redaktörün gözünden kaçması da doğal sayılabilir. Son olarak bu tür ayrıntıların yazarlar arasındaki görüş ayrılıklarına bağlanabileceğini düşünüyorum. Gerçekten de rotasizm ve lambdasizm gibi konularda yazarlar arasında görüş ayrılıklarını normal karşılamak gerekir. Rotasizm ve lambdasizm

konularında uluslararası bilim alanında da bir uzlaşma sağlanamadığına göre ...

Türkçe *karındaş'a* ilişkin biçimleri Çuvaşça *xurāntaş* biçimiyle bütünlemek gerekir, sanırım (290. s.). Bu biçimin komşu diyalektlerinden alındığı açıktır (bk. Poppe: *Körösi Csoma-Archivum* 2:83).

Türkçe *dalak'ın* **d(i)āl-ak'tan* geldiği yolundaki açıklama da gözden geçirilmeye ve bütünlenmeye açıktır (279. s.). Yazarlar Uygurcadan başlayarak Orta Türkçe, Eski Kıpçakça *talak* biçimlerini saydıktan sonra çağdaş diyalektlerde geçen *talak* biçimini vermişlerdir. Yeni biçimler arasında Türkmençe *dalak* ses bakımından düşündürücüdür. Çuvaşça *talak* biçimi Tatarca bir alıntıdır.

Çuvaşçada *talak* yanında *sula* da geçer. Bu biçim yazarların gözünden kaçmıştır. Çuvaşçada gördüğümüz *sula* biçimi eski çağlardan kalma bir biçimdir. Kâşgarlı Mahmud'un bildirdiğine göre, Kıpçaklar *dalak'a solak* (veya *sulak*) adını veriyorlardı. Zoltân Gombocz (*Keleti Szemle* XIII, 27) Türkçe *dalak (talak)* ile Çuvaşça *sula* biçimini birleştirmişti. Eski bir yazımda (*Körösi Csoma-Archivum* III, 142) *dalak* ile *sM/a'nın* birleştirilemeyeceğini yazmış ve *dalak (< talak)"m -(a)k* küçültme ekiyle kurulmuş bir türev olduğunu açıklamıştım: *tal+ -(a)k* (*Körösi Csoma-Archivum* III, 129). Türkçe *tal* kökü Kırgızca (*tal: kök rai 'dalak'*) ve Yakutça (*tāl*) gibi çağdaş diyalektlerde saklanmıştır. Bu kökün Uygurcadan başlayarak kullanıldığını biliyoruz.

Çağdaş diyalektlerin bir bölümünde *talak* yerine *telen* veya *tölön* adı kullanılır. Bu ad Moğolcadan alınmıştır (Moğolca *deligün*) (Zoltân Gombocz: *Nyelvtudományi Közlemények* XXXV, 277; *Keleti Szemle* XIII, 27; Ligeti: *Nyelvtudományi Közlemények* XLIX, 267)

Räsänen etimolojik sözlüğünde (427a) *solak* ile *talak* biçimlerini birleştirmişti. Clauson da sözlüğünde (826a) *solak* ile *talak* biçimlerini birleştirmiş, *solak* biçiminin *sol'dan* geldiğini de dile getirmişti (The organ on the left)-

Leksika yazarları, maddenin sonunda geleneksel “Altayca” karşılaştırmaya uyarak Moğolca *deligün* biçimini vermişlerdir. Son olarak da Tunguzca-Mancuca *dilba* 'periton, diyafram¹ ve Korece *tira* 'dalak' biçimlerini saymışlardır.

Leksika'da (290. s.) Türkçe *ikiz'in* eski ve yeni diyalektlerde kullanılan belli başlı biçimleri gözden geçirilmiştir. DTS'da (160) geçen *ekiz'den* başlayarak: Türkçe *ikiz*, yerel *ekiz*, Azerice *ekiz*, Karayca, Balkarca *egiz*, Karakalpakça, Kazakça *yegiz*, Kırgızca *egiz*, Altayca *eğiş*, Özbekçe *äkiz*, Hakasça *ikis*, *İkkis*, Koybalca *ikärä*, Şorca *igis*, Tuvaca *iyis*, Yakutça *igire*, *igiri*, Çuvaşça *yêkër*. Yazarların Kazakça ve Karakalpakça *yegiz* biçiminin *yekiz'i* doğruladığına inandıkları anlaşılıyor. Ancak, yazarlar, W. Bang, E. Sevortyan gibi Turkologlara göre *ekiz'in eki - iki* sayı adının -z ekiyle yapılmış bir türevi olduğunu da açıklamışlardır (ESTJa 1974, 253). Brockelmann (*Ostturkische Grammatik* 120, §a) *ikiz'in -z* ekiyle kurulmuş bir türev olduğunu vurgulamıştı. Son olarak Ligeti (*A magyar nyelv török kapcsolatai* 312) de *ikiz'in iki'den* geldiğini dile getirmişti. Bu durum karşısında *yekiz* biçiminden yola çıkmak yanlıştır, düşüncesindeyim. Etimolojik sözlüğümde Çuvaşça *yêkef* in başındaki /irin ikincil bir ses olduğunu dile getirmiştim.

Yazarların saydıkları biçimler arasında Koybalca *ikärä* biçimi Moğolcadan kalma bir biçimdir. Yakutça *igire*, *igiri* biçimi de Moğolcadan alınmıştır (Kalužnýski: *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache* 21, 51, 128). O bakımdan Koybalca ve Yakutça biçimlerin *ekiz ~ ikiz* biçimleri arasına karışması yanlıştır.

Leksika'daki bilgileri bütünlemek için Macarca *iker* biçimini de saymak gerekecektir. Macarca *iker* biçiminin Çuvaş özellikleri taşıyan eski bir Türk dilinden kalma bir alıntı olduğunu biliyoruz.

Bunun gibi,-yazarların *kız* maddesinde (295. s.) de rotasizme bağlı kaldıkları göze çarpıyor. Yazarlar *kız* biçiminden yola çıkmakla kalmamışlar, ayrıca Çuvaşça *xër* biçiminin, sondaki *z*'nin birinciliğini doğruladığını da dile getirmişlerdir.

Yazarların *kız* maddesinde Çuvaşça *xer* biçiminin sonundaki ünsüzün rotasiz-mini Çuvaşçaya vergi bir özellik olarak değerlendirmeleri çarpıcı ve düşündürücüdür. Bu gözlem yazarların eski ve yeni Türk diyalektlerinde gördüğümüz *-z-* ve *-z'*lerin birincilliğini benimsediklerine tanıklık etmektedir. *Leksika'nın* birçok yerinde yazarların bu değerlendirmeye bağlı kaldıklarına tanık oluyoruz.

Türkçe *öz* bu açıdan güzel bir örnektir (I 17. s.). Yazarlar *öz* biçimini başlangıç olarak kabul etmişler ve Eski Türkçeden başlayarak Türkçe *öz* yanında Türkmence *öz*, Tatarca *üz*, Başkurtça *üö*, Kırgızca *öz*, Karakalpakça *öz* gibi birçok biçim saymışlar, son olarak da Çuvaşça *var* biçimini vermişlerdir.

Yazarların *öz* biçiminden yola çıkarken Türkmence *oz'ü göz* ardı emikleri görülmüyor. Türkmenceye dayanarak *öz*'den yola çıkmak gerekmez mi? Kaldı ki Çuvaşça *var* biçimi de *öz*'den kalma bir biçimdir.

Bu örnekte yazarlar *öz* biçimini başlangıç olarak benimsemişlerdir. Buna göre, Çuvaşça *var*'ı ikincil bir biçim olarak değerlendirdikleri açıklık kazanıyor. Başka bir deyişle, *öz > var* örneği yazarların *-z-* ve *-^*'lerin birincilliğine ilişkin değerlendirmelerine bütünüyle ters düşmektedir.

Yazarların salt rotasizme bağlı kalmakla yetinmeyerek lambdasizme de katıldıklarına tanık oluyoruz. *Leksika'nın* birçok yerinde *-ş-* ve *-ş'*li biçimlerden yola çıktıkları açık bir gerçektir. Buna karşılık birçok örnekte lambdasizme ters düşen değerlendirmelere de rastlıyoruz.

Leksika'da ara sıra birtakım yeni ve orijinal açıklamalara rastlandığı göz ardı edilemez. Örneğin Türkçe *katun'un* etimolojik açıklanması yeni ve çarpıcıdır (296-297. s.). Ancak bu etimolojik açıklamanın gözden geçirilmesi ve değerlendirilmesi uzun sürecektir. O açıdan bu etimolojiye belirtmekle yetiniyoruz.

Türkçe *kul* sözüne gelince: Yazarlar (318. s.) eski Türk anıtlarında geçen *kul'* dan başlayarak çağdaş diyalektlerde yaşayan biçimleri saymışlardır: Türkçe *kul*, Azerice, Türkmence *gül*, Türkçe *köle*, Azerice *kölä*, Türkmence yerel: *kö:le* 'evlilik dışı doğan', Balkarca, Nogayca, Karakalpakça, Kazakça *kul*, Tatarca, Başkurtça *kol*, Kırgızca *kul*, Şorca *kul*, Tuvaca *kul*...

Leksika'da Türkçe *kul* yanında Türkçe *köle* (ve Azerîce *kölə*, Türkmence *kö:le*) biçimlerinin geçtiği göze çarpıyor. Bu sıralamaya göre, yazarların *kul*'u *köle* biçimiyle birleştirdikleri anlaşılıyor. Anlam bakımından *kul*'un *köle* ile birleştirilmesi düşünülebilir, ancak bu birleştirme ses yönünden kolay değildir. *Leksika* yazarları bu konu üzerinde durmamışlardır. Yoksa *kul* ile *köle*'yi birleştirmeyi düşünmemişler miydi?

Yazarlara göre, *kul*'un etimolojisi açık değildir.

Leksika'da eski Türkçe kaynaklarda geçen *kul*. *kün*), *kul karabaş* gibi birtakım biçimler de verilmiştir. *Kul karabaş* 'taki *karabaş* biçimi Türkiye Türkçesinde *karavaş* olarak saklanmıştır.

Türkçe *yalaz*, *yalaza* 'alev' (357. s.) yanında yerel ağızlarda *alaz* biçimi de geçer.

Anadolu ağızlarında dar bir alanda kullanılan *sep* ve *sepi* biçimlerinin etimolojisi karışıktır. *Leksika*'da *Derleme Dergisine* dayanılarak *sep* (379. s.) 'çanak çömlek kırık ve yarıklarını yapıştırmağa yarayan pamuk, süt ve kireçten yapılmış bir çeşit macun' ve *sepi* 'yağ, peynir v. s. konulacak tulumların içerisini temizlemek için tuzla şaptan yapılan bir madde' biçimleri geçiyor. *Derleme Sözlüğü*'nde *sep*, *seb* ve *sip* 'kırık çanak çömleği yapıştırmaya yarayan yumurta akı, kireç, süt, pamuk karışımı' biçimleri verilmiştir. Eski kaynaklarda yalnız *sepilemek* olarak geçer. Ağızlarda *seplemek*, *sepilemek* 'çanak çömlek çatlaklarını özel macunla doldurmak, onarmak' olarak geçer. Yazarlara göre, *sep*'in ilk anlamı 'deri işlemeye yarayan bir tür kül suyu' olarak düşünülebilir. *Sepi* ise 'deri işlemede kullanılan sıvı karışımı' olarak geçer. Büyük olasılıkla *sep* biçimi 'katma, katkı' anlamına gelen *sep'ten* kökenlenen semantik bir türevidir. *Sepi* biçimi ise *sep katmak* kökünden oluşturulmuştur. (Yazarlar bu konuda ESTJa'nın *sep* maddesine gönderme yapmışlardır.)

M. Räsänen (V 410b ve 41 la) Türkçe (Osmanlıca") *sepi*, *sep* 'Flüssigkeit zum Gerben des Leders' biçimini Radloff'a uyarak Oyratça ve Teleütçe *sep* biçimiyle karşılaştırmışsa da, yazarlar eldeki kaynaklarda *sep*'in *sepileme* maddesi olarak kullanıldığını doğrulayamadıklarını dile getirmişlerdir. Yerel ağızlarda *sep* yanında *zep* 'çanak, çömleğin kırık ve çatlağını kapatmak için kullanılan macun*' biçiminin geçtiği *Leksika* yazarlarının gözünden kaçmıştır. Ağızlarda *zeplemek* de 'toprak kapların kırık ve çatlaklarını kapatmak' olarak geçer.

Bu verilere göre, *sep* ve *sepi* biçimlerinin salt Anadolu alanında geçtiği anlaşılıyor. Buna benzer biçimlerin çokluk komşu dillerden kalma alıntılar olduğuna sık sık tanık oluyoruz. Robert Dankoff (ALT 296) *zep* biçiminin Ermeniceden geldiğini açıklamıştı (Erm *cep* 'plaster; (dial.) paste used to repair broken vessels'). Dankoff, Anadolu ağızlarında geçen *sep* biçimini görmemişti. Anadolu ağızlarında *s* > *z* değişimleri yaygın olarak geçer. Ama *z* > *s* olaylarına da rastlanır. O açıdan *zep* ve *sep* biçimleri kolaylıkla birleştirilebilir. Etimolojik sözlüğümde *zep* (ve *sep*) biçimlerinin Ermeniceden geldiğini yazmıştım.

Martti Räsänen, *Materialien ...* adlı eserinde Türk diyalektlerinde yaygın olarak

kullanılan *tunç* biçiminin *tunç* 'tan geldiğini yazmıştı. Onun bu eserini değerlendiren yazımda (*A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VIII, 1950, 240-249) *tunç*'taki n'nin ikincil bir ses olduğunu dile getirmiştım. Başka bir deyişle, çağdaş diyalektlerde yaşayan *îuç*'un orijinal biçim olarak kabul edilmesi gerektiğinin altını çizmiştim. *Leksika* yazarlarının benim yazımdan habersiz kaldıkları anlaşılıyor. O açıdan *Leksika*'da (407. s.) yazarların *tunç* biçiminden yola çıktıkları göze çarpıyor ki yanlıştır.

“Av, balıkçılık, devşirmecilik” bölümünde *kedik* biçimi göze çarpıyor (417. s.). Yazarlar bu maddede “Yabanî hayvanlar” bölümüne gönderme yapmışlardır. *Kedik* biçimi ses yönünden çarpıcıdır. En eski yazıtlardan başlayarak Türkçede *keyik* biçiminin geçtiğini biliyoruz. *Leksika*'nın *käyik* maddesinde (151. s.) de eski Türk yazıtlarından başlayarak *keyik* biçiminin geçtiği açıklanmıştır. Yazarlar, Çuvaşça ve Makasça biçimlerin söz içinde *y* sesine tanıklık ettiğini belirtmişlerdir. Yalnız, *Kutadgu Bilig*'in Nemengan yazmasında ve Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'inde geçen *y*'li biçimlerin yazarların *hipercorrection* olarak değerlendirdiklerini görüyoruz. O yönden *kedik* biçiminin de *keyik* olarak düzeltilmesi gerektiği anlaşılıyor.

Leksika'da *eçki*, *keçi*, *teke*, *erkeç*, *oğlak*, *koyun*, *koç*, *kuzu*, *toklu* gibi adlar üzerinde durulmuşsa da, *çebiç* (*çepiç*), *Ögeç* (> *öveç*) ve *şişek* (< *tişek*) gibi adlar nedense göz ardı edilmiştir (426-434. s.). Eski ve yeni diyalektlerde geçen *çebiç*. (*çepiç*) biçimini bir yana bırakalım. *Ögeç* (> *öveç*)'in Macarcaya *üvecs* olarak geçtiğini yazmış, *~(e)ç* ekiyle kurulmuş bir türev olduğunu da açıklamıştım (*Magyar Nyelv* 44: 34-37; 73: 154-159). Bk. *Ligeti. Amagyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött es az Árpád-korban*, Budapest 1986, 102. O bakımdan *ögeç* dilimizin eski bir türevidir.

Eski ve çağdaş diyalektlerde kullanılan *şişek* biçimi bütünüyle ilginçtir. Kâşgarlı Mahmud'a borçlu olduğumuz *tişek* 'iki yaşında koyun' biçimi, çağdaş diyalektlerde yaşayan *şişek*'in benzeşme (*assimilation*) yoluyla oluştuğuna tanıktır. *Tişek* biçiminin *tişe-* 'diş çıkarmak, diş çıkarmaya başlamak, süt dişleri dökülüp diş çıkarmak' kökünden geldiği açıktır.

Bilimsel yayınlarda *tişek* (> *şişek*) biçiminin Moğolcada Türkçeden kalma eski bir alıntı olarak *şilegü* biçiminde saklandığı yazılmışsa da, *şişek*'in Moğolca *şilegü* (*silüge* 'a three year old sheep') sözüyle birleştirilmesi düşünülemez.

Moğolca *sidüleng* 'three year old (horse, ox), two year old (sheep)' biçimi Türkçe *tişek* (< *tiş-e-k*) türevine benzer. Türkçe *tişek* gibi, Moğolca *sidüleng* de *sidü* 'diş' kökünden gelen *sidüle-* 'diş çıkarmak' fiilinin bir türevidir.

Eski Türkçe *tişek* (> *şişek*) sözünün Çuvaşça karşılığı da ilginçtir. Türkçe *tişek*'in Çuvaşça kanalıyla Macarcaya *süllö* olarak geçtiğini de biliyoruz. Bu yoldaki açıklama ve savlan etimolojik sözlüğümde özet olarak venniştım.

Leksika'nın “Hayvancılık” bölümünde (424-448. s.) *keçi*, *teke*, *erkeç*, *oğlak*, *koyun*, *koç*, *kuzu*, *toklu*, *sığır*, *inek*, *boğa*, *buzagaı*, *öküz*, *at*, *aygır*, *yılka*, *deve*, *buğra* ... gibi hayvanların adları gözden geçirilmiştir.

Eti ve yağı için beslenen bir evcil hayvan olarak Türkçe *doğuz* 'un *Leksika*'da geçmediği göze çarpıyor. Etimolojik sözlüğümde *domuz* 'un eski kaynaklarda *toyuz* (ve *doyuz*) olarak geçtiği açıklanmıştır, Türkmenceden başlayarak Balkarca, Tatarca, Nogayca, Kazakça, Karakalpakça gibi diyalektlerde *toğuz* yaygın olarak kullanılır. Bundan başka, eski ve yeni diyalektlerde domuza *çoçka* (> *şoşka*) adı da verilir.

Türk diyalektleri arasında özel bir yer tutan Çuvaşçada 'domuz' olarak *sısna* adı kullanılır. Salt Çuvaşçada geçtiği anlaşılan bu adın kökenini bilmiyoruz. M. Räsänen (TLT 200) ve A. M. Şçerbak (İRLTJa 125) gibi Türkologlar, Çuvaşça *sısna*'y} çağdaş diyalektlerde yaşayan *çoçka*, *şoşka*, *çuşka*, *suska* biçimleriyle birleştirmişlerdi. Ancak bu birleştirmelere katılmak kolay değildir. Ama Macarcada domuza verilen *disznó*adının Çuvaşçadan alındığı açıktır (L. Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolaiai a honfoglalás elött es az Árpád-korban*, Budapest 1986,45).

G. Clauson'a göre (ED 527b), *toğuz* eski ve yeni Türk diyalektlerinde kullanılan ortak bir addır. Bu ad Eski Türkçede geçen *lağım*'ın yerine geçmiştir. Yalnız eski Türkçe kaynaklarda rastlanan *lağım* 'ın kökenini bilmiyoruz.

J. J. Mikkola, *Die Chronologie der türkischen Donaubolgaren (Journal de la Société Finno-Ougrienne 30, 33, 1913, 1-25)* adlı çalışmasında, Bulgar hanları listesinde geçen *doxs* biçimini Türkçe *toguz* (*domuz*) ile açıklamıştı, *toguz*'un Çuvaşçada kullanılmadığını göz önüne almayarak...

Eski ve yeni diyalektlerde erkek keçiye verilen *erkeç* (428-429 s.) adının da yazarları çok uğraştırdığı anlaşıyor.

Şçerbak, Clauson ve Sevortyan'm yazı ve sözlüklerini saydıktan sonra, yazarlar *erkeç*'m etimolojik açıklamalarına dönük denemeleri gözden geçiriyorlar. Şçerbak'in *erkeç*'in *erik*- 'zayıflamak' kökünden geldiği yolundaki düşüncesine katılmadıkları gibi, etimolojik araştırmalarda sürekli olarak geçen Türkçe *er* ve *erkek* biçimlerine bağlı yaklaşımlara da ortak olmamışlardır. Son olarak yazarlar, Sevortyan'ın *erke-k'ten* geldiği yolundaki düşüncesini geliştirerek *erkeç*'in -ç ekiyle kurulmuş bir türev (*erke-ç*) olarak açıklanabileceğini yazıyorlar.

“Az *iivecs* szó magyarázatához” (*Magyar Nyelv* LXXIII, 1977, 154-159) başlıklı yazımda (156-158. s.) 'İki üç yaşındaki erkek koyun'a verilen *öveç* (< *ö geç*) adının +(e)ç küçültme ekiyle kurulmuş bir türev olduğunu açıklamıştım. O yazımda *erkeç* sözünün etimolojik açıklanmasını da yapmıştım. Benim düşünceme göre, *erkeç* Türk diyalektlerinde *koç* olarak kullanılan *irk* ~ *irik* sözünden yapılmış bir türevdir: *irk*+(e)ç. Koça verilen *irk* (*irik*) adı çağdaş diyalektlerde yaygın olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud'a göre, *irk* 'dört yaşma girmek üzere bulunan koyun' olarak kullanılır. Eski Türkçe *irk* (*irik*) adının Macarcaya *ürü* olarak geçtiğim de biliyoruz (Lajos Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött es az Árpád-korban*, Budapest 1986,79). Yerel ağızlarda *erkeç* yanında *irkeç* biçiminin geçtiği de göze çarpıyor. Bu biçim *irk*+(e)ç > *erkeç* etimolojisinin sağlamlığına açık bir tanıktır.

Leksika'da açıklandığı gibi, çağdaş diyalektlerde *erkeç*'m yerini *serke* biçiminin

daralttığı göze çarpıyor. Ancak Kırgızcada *serke* yanında *erkeç* biçiminin saklandığı da anlaşılıyor. Şçerbak, *erkeç* ile *serke'mn* bir kökten geldiğini yazmıştı. *Leksika* yazarlarına göre, bu düşünce ses bakımından kuşkuludur. Türkçe *erkeç* ile *serke'nin* birleştirilmesini kuşku ile karşılayan yazarların tutumu yanlış sayılamaz. Çağdaş diyalektlerin küçük bir bölümünde yaşayan *serke* Moğolcadan kalma bir alıntıdır. Bk. H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, 137-138.

Leksika'nın *aDğır maddesinde (442-443. s.) Moğolca *acırga* biçimi üzerinde uzun uzadıya durulmuştur. Bu maddede eski ve çağdaş diyalektlerde kullanılan belli başlı biçimler özenle gözden geçirilmiştir.

Bu maddede Çağataycada *aygır'a* verilen *çavdur* adına da yer vermek gerekmez miydi? Benim bildiğime göre, *çavdur* 'etalon' olarak yalnız A. Pavet de Courteille'in "Doğu Türkçesi" sözlüğünde (281. s.) geçer. Ancak *çavdur* adının eski çağlarda Türkler arasında yaygın olarak kullanıldığı söylenebilir. Bu adın Macarcada eski bir Türk dilinden kalma bir alıntı olarak yaşadığını ortaya koymuştum (*Magyar Nyelv XXXIX*), 28-30). L. Ligeti (*A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött és az Árpád-korban*, Budapest 1986, 124) bu açıklamaya katılmıştı. Macarca *csödör* biçimi Çağatayca *çavdur'u* doğrulayan bir tanıktır.

Eski ve yeni diyalektlerde kısrağa verilen adlar üzerinde durulmuşsa da (443-444. s.) her nedense *kısra* adı göz ardı edilmiştir. Orta Türkçeden başlayarak diyalektlerde yaygın olarak kullanıldığını bildiğimiz bu adın *Leksika*'da yer alması gerekmez mi? Türkçe *kısra*'m etimolojisi üzerinde *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* nde durmuştum.

Türk diyalektlerinde 'at sürüsü' olarak kullanılan *yılki* sözünün etimolojik açıklanması da uzmanları uğraştırmıştır. *Leksika* yazarları (444-445. s.) bu konudaki etimolojileri iki grupta toplamışlardır. Bu gruplara göre, *yılki* Türkçe bir türevidir. Gruplardan biri 'at sürüsü' anlamından yola çıkarak *yılki'nm yıl-* (*yığıl-*) kökünden geldiğini açıklamışsa da, yazarlara göre bu düşünce fonetik açıdan kuşkuyla olmakla kalmaz, *-ki* eki dolayısıyla morfolojik yönden de açıklanması güçtür. Yazarların, M. Räsänen'in açıklamasına ortak olmak istedikleri anlaşılıyor. Räsänen'e göre, *yılki* sözü *yıl* kökünden gelir. Buna göre, *yılki* 'bir yıllık' anlamında kullanılır. Yazarların *yılki'nin* Türkçe bir türev olduğu düşüncesini doğrulamaya çalıştıkları göze çarpıyor. Bütün ana diyalektlerde varlığını göz önüne alan yazarlar, *yılki'nm ana* dilin geç bir evresinde ortaya çıktığını ve büyük bir olasılıkla bölgesel bir türev olarak kaldığını dile getirmişlerdir.

Yazımın başlangıç bölümünde *Leksika'nın* bibliyografyasında Louis Bazin'in *Les systemes chronologiques dans le monde Türe ancien* adlı eserinden söz etmiştim. Bazin *yılki'nin* Türkçe *yıl'dan* kurulmuş bir türev olduğunu dile getirmişti. Ona göre (68. s.) *yılki* (*yıl-ki*) 'de année' olarak başlangıçta 'bétail ne dans l'année' anlamında kullanılmış, daha sonra genel olarak 'gros bétail', ve özel olarak 'at sürüsü' anlamında 'manade de chevaux' değerini kazanmıştır.

Leksika'da süt ve süt ürünlerinden söz edilirken *ayran*, *yoğurt* ve *katık* gibi ürünlerin salt adları verilmiş (449. s.), buna karşılık *kurut* üzerinde özel olarak durulmuştur (451-452. s.) *Katık* ı bir yana bırakabiliriz, ama gerek *ayran* gerek *yoğurt* kolay kolay göz ardı edilemeyecek süt ürünleridir. Özellikle *yoğurt* gramer yapısı bakımından ilginç bir biçimdir. Bu biçimin sonundaki *t* süt ürünlerinden söz ederken üzerinde durulmaya değer bir ektir. Bu ekle yapılmış örneklerle *süt* 'ten' başlanabilir. Örnekler *kurut* ve *yoğurt* gibi türevlerle sürdürülebilir. Orta Türkçede kesilmiş süten yapılan peynire verilen *suğut* adı da güzel bir Örnektir. Kâşgarî Mahmud'a borçlu olduğumuz bu adın *suğ-* kökünden geldiği açıktır (Brockelmann: OGM 117; Räsänen: V 125c, Clauson: ED 806b). Bunun gibi, eski Kıpçakçada 'peynir' olarak kullanılan *çiğit* da düşündürücü bir örnektir. Benim bildiğime göre, *çiğit* bugün salt Karaycada *çiğit* olarak saklanmıştır. Yaygın bir inanca göre, Macarca *sajt* 'peynir' de eski Türkçeden kalma bir alıntıdır (bk. L. Ligeti, *A magyar nyelv történetéhez a honfoglalás előtti és az Árpád-korban*, Budapest 1986, 129). *Çiğit* biçiminin sonundaki -r, *süt* (?), *kurut*, *yoğurt*, *suğut* gibi Türkçe sözlerde gördüğümüz -t'ye benzer. Ancak *çiğit* 'ın kökünü bilmiyoruz, O açıdan *çiğit* 'ın yabancı dillerden kalma bir alıntı olduğu da ortaya atılmıştır. Bilimsel yayınlarda *çiğit* 'ın As, Alan kökeninden geldiği dile getirilmiştir. Daha açık olarak *çiğit* sık sık Osetçe *cyxt*, *ciyd* 'peynir' biçimiyle birleştirilmiştir. Yayınlarda Osetçe biçimin Eski Hintçe *tikta* 'acı, ekşi' sözüne bağlandığının altı çizilmiştir (Abaev: ES I, 328). Bu yolda daha çok bilgi edinmek için bk. Abaev: ES IH, 197, Räsänen: V 107b). Ligeti (*Magyar Nyelv* 72: 23) Macarca *sajt* 'ın doğrudan doğruya Alancadan geldiğinin de düşünülebileceğini vurgulamıştır.

Eski bir bildirimde *yoğurt* ve benzerleri üzerinde durmuştum (*Beşinci Milletlerarası Yemek Kongresi. Türkiye* 1-3 Eylül 1994, 77-84. Ankara 1999).

Eski ve yeni diyalektlerde *yağ* olarak kullanılan *may* da ilginç bir sözdür. Etimolojik sözlüğümde (s. v. *yağ*) çağdaş diyalektlerin bir bölümünde *yağ* verilen *may* adının eski kaynaklarda geçmediğini seslendirmiş, eski Türkçede *yağ* yanında *may* adının kullanıldığını düşünmenin kolay olmadığını eklemiştim. Benim düşünceme göre, *may* 'm bir alıntı olduğu yolundaki sav düşündürücüdür.

Leksika yazarları (453-454. s.) eski ve yeni diyalektlerde geçen verileri sıralarken Anadolu ağızlarında kullanılan *may* 'yağ, tereyağ' biçimini de saymışlardır.

Leksika'da Anadolu'da geçtiği bildirilen *may* biçimi Türkiye Türkçesi'nin söz dağarında yabancı bir kalıntıdır.

Çağdaş diyalektlerin bir bölümünde kullanıldığını gördüğümüz *may* biçiminin komşu dillerden alındığı anlaşılıyor. Bu yoldaki yaklaştırma ve birleştirmeleri etimoloji sözlüğümde (s. v. *yağ*) gözden geçirmiştim. Daha ayrıntılı bilgi edinmek için "Türk Dilinin *Etymologique* Sözlüğüne Katkılar" (*Türk Kültürü Araştırmaları* XXXII/1-2, 1994, 151-156) başlıklı yazıma bk. (154-155. s.).

Leksika 'nın *et* maddesinde (455. s.) Eski Uygurca *et*, Orta Türkçe *et*, Orta Kıpçakça *et* gibi biçimler yanında çağdaş diyalektlerde geçen belli başlı biçimler verilmiş, Yakutça *et* ve Çuvaşça *üt* biçimleri de göz ardı edilmemiştir.

Etimolojik sözlüğümde A. K. Borovkov'un *er'in* etimolojisine ilişkin açıklaması verilmişti. Ancak Borovkov'un açıklaması *Leksika* yazarlarının gözünden kaçmıştır.

Leksika'nın "Ekincilik" bölümünde *sapan* - *saban* biçimi geçmişti (468. s.). Bu biçimin *saban* olarak düzeltilmesi gerektiğini yazdım. "Son söz"de (727. s.) *sapan* yerine *sarpan* biçimi verilmiştir ki yanlıştır. "Ekincilik" bölümünde *saman'* dan özel olarak söz edilmediği göze çarpıyordu, *tarıg*, *ügür*, *konak*, *tögi*, *arpa*, *bodağay* gibi ekinlerden söz edildiği halde ... Buna karşılık "Son söz"de *sa:man* (727. s.) biçimi geçmiştir. *Sapan'ın* etimolojisi üzerinde dururken bu biçimin *saban'dan* geldiğini yazmıştım. *Saban'ı* da. *sap* kökünün türevi olarak açıklamıştım. Buna göre, *sa:man* sağlam bir biçim sayılmaz. Türkçe yonca'nın *yo:runuşya'dan* geldiği açıklanmıştı (126-127. s.). "Son söz"de (726. s.) verilen *yarıyça* biçimi yanlıştır.

Sapan (468-469 s.) maddesine geçelim mi? *Leksika'da Divanii lûgati't-Türk*, İbnü Mühenna, Codex Cumanicus, Ebû Hayyân, Et-tuhfe gibi eski kaynaklarda geçen biçimlerden sonra Türkçe *saban* biçimi yanında Azerî alanında kullanılan *sapan* biçimi de veriliyor. Daha sonra Karayca, Balkarca, Tatarca, Nogayca gibi diyalektlerde yaşayan *saban* biçimi aktarılmış, son olarak Başkurtça *haban* ve Yeni Uygurca *sapan* biçimi eklenmiştir.

Yazarlar; DTS 478; Räsänen: V 402; Clauson: ED 790 gibi sözlüklere gönderme yaptıktan sonra **sapan'ın* açıklanmasına geçmişlerdir. Onlara göre, *saban* biçimindeki -b- sesinin daha eski -/?-'nin otum kazanması sonunda olduğu düşünülürse, **sap-an* biçiminin *sap-* fiil/isim kökünden geldiği anlaşılır. Bu kök Ortak Türkçe *sap* 'çiçek veya meyveyi dala bağlayan bölüm; tutak, kol, tutamak, kulp', *sap-* 'birleştirmek, iğneye iplik geçirmek', 'çıkarmak, devirmek'¹ gibi örneklerde geçer. Yazarlar bu örneklerle Türkçe *sapa* 'ana yol üzerinde olmayan' biçimini de eklemişlerdir. "Anlaşılan **sapan'ın* "iç yapısı" "*saban*"ın kuruluşuna bağlıdır. Ağaç parçasından, ağaç kütüğünden dış görevi yapan kalın dal (budak)lann çıktığı **sapan'daki* -an eki hem fiilden türeme, bir isim (*biçen* 'kuru ot', *yılan* gibi) hem de isim kökünden kalma bir kuruluş olarak değerlendirilebilir. Bu sözde dış görevi yapan dalların büyüklüğünün belirtildiği düşünülebilir. Son olarak yazarlar, her iki konumda da ekin eski söz yapımından kaldığının altını çizmişlerdir.

Özetlemeye çalıştığımız bu açıklamayı yaparken yazarların güçlük çektikleri göze çarpıyor. Yorucu bir hayal gücü kullanılarak elde edildiği anlaşılan bu açıklama eLestiriye dayanmayacak kadar çürüktür.

Gelelim *sapan* biçiminin kökenine yönelik açıklamamıza. Yazımın başlangıç bölümünde Türkolojinin bizim en ulusal bilim kolumuz olmakla kalmayarak uluslararası bir bilim alanı olduğunu da dile getirmiştım. Bu bağlamda bu yolda yapılan çalışmaların ve yayınların izlenmesinde karşılaşılan güçlükleri sözlendirmiştim. Yayınların izlenmesinde sürekli olarak ağır güçlüklerle karşılaştığımızı saklamayalım. *Leksika* yazarlarının ara sıra tanınmış Avrupalı Türkologların yazı ve yayınlarından habersiz kaldıklarını belirtmiş, son olarak benim yazdığım birtakım yazıları görmediklerini de

eklemiştim. Örnek olarak, benim “Türklerde ekinciliğin gelişmesine katkılar” (*Türkoloji Dergisi* VIII, 1979, 1-28) yazımın *Leksika*’nın bibliyografya bölümünde geçmediğini yazmıştım. Özünde yazım eski ve yeni Türk dillerinde kullanılan *saban* (ve *saman*!) sözlerinin kökenine dönük bir çalışmadır. O yazımda tarla sürmeye yarayan demir uçlu araca verdiğimiz *saban* adının etimolojik açıklamasını yaptığım gibi, ‘türlü ekinlerin taneleri alındıktan sonra harmanda kalan sapları’ olarak kullandığımız *saman* (< *saban*) biçimini de *saban* adıyla birleştirmiştim. Daha açık bir anlatımla, *sap* ile *samanı* karıştırmıştım!

‘Türklerde ekinciliğin gelişmesine katkılar’ yazımda, Türkler arasında kullanılan birkaç ana kavram arasında Özel bir yer tutan *saman* ve *saban* biçimleri üzerinde durmuştum. Türkçe *saman* ve *saban* biçimlerinin eskiliği ve yaygınlığı Türklerde ekinciliğin gelişmesi üzerine açık bir fikir verebilir.

Yazımın başında *saman* sözünün Türk dil ve diyalektlerindeki eski ve yeni biçimlerini gözden geçirmiştim. Türkçe *saman* sözü Eski Uygurca belgelerde *saman* olarak geçer: *yeti karjlı saman* (DTS 483). Kâşgarlı Mahmud *saman* ‘Stroh’ sözünü Çiğilce bir biçim olarak nitelendirmiştir. *Divanü lügati’t-Türk* yazarına göre, Guzlar arasında bu söz yerine *küwük* ‘Stroh, Hâcksel’ sözü kullanılır. Zemahşerî’nin *Mukaddimetü’l edeb* adlı sözlüğünde *saman* sözü *sanâmân* olarak verilmiştir (A. K. Borovkov: *Tjurkskaja leksikologija i leksikografija*, Moskva 1971, 106). Ancak bu biçim şimdilik bir *hapax legomenon* olarak kalmıştır. O bakımdan Zemahşerî’nin sakladığı bu veriye *saman* sözünün kökeni açısından özel bir değer verilemez.

Anadolu Türkleri gibi, çağdaş Türklerin de daha çok *saman* adını kullandıklarını görüyoruz, örneğin Türkmenler bu adı olduğu gibi saklamışlardır. Kazan Tatarları ise *saban* biçimini kullanırlar. Bunun gibi, Kazaklar da *samana* *saban* adını verirler. Ancak *saban* yanında *salam* biçimini de kullanırlar. Bu biçimin birçok diyalekte geçtiği göze çarpıyor. Örneğin Başkurtlar *samanı* *halam* (< *salam*) diye adlandırır. Karakalpaklar da *samana* *saban* adını verirler. Nogaylar ise *salam* biçimini kullanırlar. Kuzey Kafkasya diyalektlerinde de *salam* yaygın olarak geçer. Örneğin Balkarlar *salam* biçimini kullanırlar. Bunlardan başka, Oyrotların da *salam* biçimini kullandıklarını biliyoruz. Kırgızlar ise *samal* biçimini kullanırlar. Ancak Yudahin Kırgızların salt *saman* biçimini kullandıklarını bildiriyor. Son olarak, Tuvalar da *samanı* *savar*) diye adlandırır. Çuvaşlar *samana* *ulam* adını verirler. H. Paasonen (*Csuvas szójegyzék*. Budapest 1908, 192) bu adı ? işaretiyle Tatarca *salam* biçimiyle birleştirmişti. V. G. Egorov (*Êtimologičeskij slovar’ čuvaškogo jazyka*. Çeboksarı 1961, 272) Çuvaşça *ulâm*’a karşılık olarak Tatarca, Kazakça, Nogayca *salam*, Başkurtça *halam* biçimleri yanında Başkurtça, Tatarca *ülen* ‘ot’, Oy rotça *Ölöy* sözlerini de saymıştır. Ona göre, Çuvaşça *ulam* Moğolca *Öîmg*’den veya Rusça *soloma*’dan bile gelmiş olabilir.

Türkçe *saman* biçimiyle Tatarca, Kazakça gibi diyalektlerde kullanılan *saban* biçimi arasındaki ilişki fonetik yönünden açıktır. Türk diyalektlerinde *-m- ~ -b-* değişimlerine sık sık tanık oluyoruz.

Benim inancıma göre, *saman* biçimi çağdaş diyalektlerde yaygın olarak kullanılan *saban* sözünden gelir. Diyalektlerde *saban* sözünün *saman* biçimini almasında sonundaki *-n* sesinin rolü açıktır. Kazaklar, Karakalpaklar, Nogaylar, Oyratlar, Tatarlar arasında kullanılan *salam* biçimine gelince: Bu biçimin *saman'dan* geldiği anlaşılıyor. Kırgızcada *saman* biçimi yanında *samal* biçiminin geçtiğini belirtmiştik. Bu sonuncu biçimin benzeşmezlik (*dissimilation*) sonunda ortaya çıktığı anlaşılıyor. Çağdaş diyalektlerde buna benzer birçok örneğe tanık oluyoruz.

Kazaklar ve Tatarlar arasında gördüğümüz *salam* Kırgızlar arasında kullanılan *samarın métathétique* bir biçimidir: *saman* > *samal* > *salam*,

Türkçe *saman* sözünün eski ve yeni biçimlerini gözden geçirdikten sonra *samanım* kökenine gelelim.

Martti Räsänen (*Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki 1969) *saman'a*. yer vermişse de, köküne veya kökenine değinmemişti. Onun gibi, Sir Gerard Clauson (*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford 1972) da *saman* sözünü almış, ancak köküne ilişkin bilgi vermemişti.

Yukarıda saydığımız örneklere göre, *saman* biçimi *saban* sözünden gelir. Benim inancıma göre, *saban* biçimi de Türkçede harman yerine getirilmiş ve henüz dövlümemiş ekine verilen *sap* adından *-n* ekiyle yapılmış bir türevdir: *sap+(a)n* > *sapan* > *saban* > *saman*.

Bu türevdeki *-n* eski ve yeni diyalektlerde yaygın olarak kullanılan denominal bir ektir. J. Németh (*Körösi Csoma-Archivum* III, 109) bu konuda birtakım Örnekler vermişti.

Buna göre, *saban* (> *saman*) sözü yapı açısından normal bir türevdir. Bu türev anlam yönünden de açıktır. Türkçe *sap* kökü 'tarladan harman yerine getirilmiş ve henüz dövlümemiş ekin' anlamına gelir. Bu köke dayanan *saban* (> *saman*) ise türlü ekinlerin taneleri ayrıldıktan sonra harmanda kalan saplarına verilen bir addır.

Bu durum karşısında *saman* sözünün eski biçiminin *saban* olduğu açık olarak anlaşılıyor. Daha açık bir deyişle, *saban* sözü sonradan *saman* biçimini almıştır. Böylelikle *sap* ile *saman* i karıştırmış olduk.

Sıra *saman* (*saban*) ile tarla sürmeye yarayan demir uçlu araca verilen *saban* adı arasındaki ilişkiye geldi.

Saman (*saban*) ile *saban* arasında büyük bir benzerlik göze çarpıyor. Bu benzerlik eski bir etimolojik bağdan mı kalmıştır, yoksa optik bir aldaniş, yalın bir rastlantı mu söz konusudur?

Bu soruya yanıt verebilmek için 'saman' anlamına gelen *saban* biçiminin eski ve yeni diyalektlerdeki anlamların gözden geçirelim.

Sap kökünden gelen *saban* > *saman* (ve *samal*, *salam*) biçimlerinin Türk diyalektlerinde 'saman' anlamına geldiğini gözledik. Ancak *saban* biçiminin Tatarcada 'das Sommergetreide' anlamında kullanıldığını da tanık oluyoruz. Bundan başka, bu

biçim Tatarca ve Kazakçada 'das Ackerfeld, der Acker' anlamını da almıştır Kuzey Kafkasya Türkleri de *saban* biçimini 'Feld, Acker' olarak kullanırlar (Pröhle: *Keleti Szemle* X, 129, XV, 249). Balkarlar tarla sürmeye yarayan araca *saban ağaç* adını verirler. Balkarcada *saban* 'Feld, Acker' anlamına geldiğine göre, *saban ağaç* adı da 'tarla ağacı', yani 'tarla sürmeye yarayan ağaç (veya araç)' anlamına gelir. Balkarlar gibi, Karaçaylar da *saban'a* 'Feld, Acker' anlamını verirler. Buna göre, *saban sürmek* de 'pflügen, ackern' için kullanılır. O bakımdan *buday saban* da 'Weizenfed, Weizentafel' anlamına gelir.

Kafkasya Türkleri arasında kullanılan ve 'saban' anlamına gelen *saban ağaç* adı sonradan *elliptique* bir biçim almıştır. Bugün Türkler arasında tarla sürmeye yarayan araca verilen *saban* adı bu *ellipse* sonunda ortaya çıkmıştır.

Divanü lügati't- Türk yazarı *saban* sözünün 'saban' ve 'ekincilik' anlamlarında kullanıldığını bildirmişti. (C. Brockelmann'm bu veriyi *sapan* diye okuması yanlıştır.) İbnü Mühennâ *saban'ı* 'çift sürme aleti' olarak vermiştir. Leiden yazmasında da *saban* "Pflug" olarak geçer. *El-Tuhfet'te* de *saban* biçimi verilmiştir. *Butgat'ta* *saban* 'charrue' biçimi geçer. Codex Cumanicus'ta da *sabancın* 'Pflug' ve 'Ackerfeld' anlamlarında kullanıldığı açıklanmıştır. Bundan başka, *saban yeri* 'Ackerland' olarak verilmiştir. Codex Cumanicus'ta *saban sürmek* 'pflügen' olarak açıklandığı gibi, *sabancı* da 'Bauer' olarak belirtilmiştir.

Çağdaş diyalektlerde *saban* 'der Pflug' olarak büyük bir yaygınlık kazanmıştır. *Divanü lügati't-Türk'te* geçmesine ve çağdaş diyalektlerde yaygın olarak kullanılmamasına karşın *saban* sözünün en eski ve ortak ad olmadığı anlaşıyor.

Eski Türklerin *saban'a* *amaç* adını verdiklerini biliyoruz. Kâşgarlı Mahmud bu sözü *amaç* 'Pflug' olarak vermiştir. Çağdaş diyalektlerde de *amaç* 'der Pflug' olarak geçer. *Saban* olarak kullanılan *amac'm* Farsçadan alındığı anlaşıyor.

Eski Türkler ağaç *sabana* *bokursı* adını verirlerdi. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bu sözü C. Brockelmann *bukursı* 'Pflugschar' diye yazmıştır. Bu söz Tarançılar arasında *poğursa* 'die Pflugstange' olarak bugüne değin kalmıştır. Bilimsel yayınlarda *bokursı'mn* yabancı dillerden kalma bir alıntı olduğu sık sık dile getirilmiştir.

Yabancı dillerden alındığı anlaşılan bu eski adlar yanında Türklerin *saban'a* Türkçe bir ad verdiklerini de biliyoruz. Bu ad bugün yalnız Çuvaşların dilinde *aka akapus* 'Pflug' olarak saklanmıştır. Çuvaşça *ak-* (Türkçe *ek-*) kökünden geldiği anlaşılan bu ad çağdaş diyalektlerde kullanılmadığı gibi, Türk dilinin eski kaynaklarında da geçmez. Bununla birlikte, Çuvaşça *aka* biçiminin Türkçe *saban* adından daha eski olduğu anlaşıyor. Eski bir Türk dilinden kalma bir alıntı olan Macarca *eke* biçimi Çuvaşça o&z'nın eskiliğine açık bir tanıktır.

Türkmenler kara *sabana künde* adım verirler. Karakalpaklar bu adı *günde* olarak kullanırlar. Birkaç diyalekte geçen bu ad Farsçadan alınmıştır.

Türkmenler kara *sabana azal* adını da verirler. Ancak bu adın etimolojisi karışıktır. *Leksika* yazarları *azal* adının etimolojisine değinmemişlerdir. G. J. Ramstedt

(*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* XXXII, 2: 3. s.) Türkmençe *azal*'ı Tunguzca *para* 'kızak' ve Moğolca *paral* 'kızak' biçimleriyle birleştirmişti. Ona göre, Doğu Türkçesinde ve “Osmanlıcada” geçen *haral* 'Pflug' biçimi Moğolcadan alınmıştır. Ramstedt'ten sonra bu birleştirme üzerinde Martti Räsänen de durmuştu. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichie der türkischen Sprachen* (Helsinki 1949) adlı eserinde (21. s.) “Osmanlıca, Çağatayca, Özbekçe” *harara* değindiği gibi, etimolojik sözlüğünde de bu biçime yer vermişti: **(h)arlı* (26 a), *azal* (33 a).

Son olarak Y mār Daher (*Agricultura Anatolica* I, 87) de Türkmençe *azal* dolayısıyla bu birleştirmeleri vermişti. Bilimsel yayınlarda döne döne üzerinde durulan *azal* ~ *haral* birleştirmesi tartışılmaya açıktır. Benim bildiğime göre, “Osmanlıca” (Türkçe) sözlüklerde *haral* biçimine rastlanmaz. Yalnız W. Radloff, Zenker sözlüğüne dayanarak *haral* 'der Pflug' biçimini Osmanlıca bir biçim olarak vermiştir. L. Budagov (II, 313) ise *haral*'ı “Çağatayca” bir veri olarak Vámbéry'den almıştır. Bu biçimi Şeyh Süleyman Efendi de vermiştir. A. Pavet de Courteille de Doğu Türkçesi sözlüğünde (516. s.) bu veriyi *haral* 'charrue; labourage, culture' olarak almıştır.

Azerî Türkleri kara sabana *xış* (< Farsça) adını verirler. Azerîler *saban* olarak *kotan* adını da kullanırlar. Doğu Anadolu ağızlarında da *kotan* 'büyük saban' olarak geçer. Bu adın Ermeniceden geldiğini biliyoruz.

Anadolu'da iki çift öküzle çekilen sabana *papura* adı verilir.

Kazaklar sabana *soka* adını verirler. Kırgızlar ise *soko* biçimini kullanırlar. Tatarlar arasında *soka* yerine *suka* biçimi geçer. Başkurtlar ise *suka*'yı *huka*'ya çevirmişlerdir. Yalnız birkaç çağdaş diyalekte kullanılan bu ad Rusçadan alınmıştır (*soxa*).

Altay Türkleri sabana *salda* adını verirler. Bundan başka, saban olarak *andazın* adını da kullanırlar. *Leksika*'da *andazın* adı verilmişse de, Moğolcadan geçtiği belirtilmemiştir.

Türkçede *saban* (veya *kara saban*) *yanında pulluk* da yaygın olarak kulamlır. Yalnız Anadolu ve Rumeli ağızlarında geçen bu adın Slav dillerinden alındığı anlaşıyor. (Bulgarca *plug*). Slav dillerinde kullanılan *plug'un* German dillerinden kalma bir alıntı olduğunu biliyoruz.

Düşündürücüdür. *Leksika*'da *sapan* biçiminden yola çıkan yazarlar, eserin başka bir yerinde **sapan* yerine **saban* biçimini kullanmışlardır: *saban yolu* (58 s.).

Başka bir deyişle *teksika*'da çelişkili biçimler de göze çarpıyor, *sapan* - *saban* gibi.

Türkçe *orak* maddesinde (-469. s.) eski ve yeni diyalektlerde kullanılan biçimler sıralanmıştır. Bu maddenin sonunda yalnız Çuvaşçada geçen *şurla* biçimi de verilmiştir. Yazarlar Çuvaşça *şurla*'nın etimolojisinin açık olmadığını da dile getirmişlerdir. Onlara göre, Çuvaşça *şurla* sonraki çağlarda Ortak Türkçe *orak*'ın yerine geçmiştir. Çuvaşça *şurla*'nm Macarcaya *sarlö* olarak geçtiğini yazarlar göz ardı etmişlerdir. Çuvaşça *şurla* biçiminin etimolojisi bilimsel çalışmalarda sık sık tartışılmıştır. Yrjö Wichmann (Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. *Memoires*

de la Société Finno-Ougrienne XXI, 1903) *şurla nm* Türkçe *yar* kökünden geldiğini yazmıştı. Daha sonra Zoltân Gombocz (BTLw 115) bu etimolojiyi geri çevirmişti. Martti Räsänen (TLT 198) Macarca ve Züryence biçimleri göz önüne alarak *çarlak* biçiminden yola çıkmıştı. L. Ligeti (*A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött és az Árpád-korban* (Budapest 1986,45) bu açıklamalara katılmamıştı, ama daha sonra (*Türk* 448) Macarca *sar/d'nun* Türk diyalektlerinde geçmeyen *çar-* 'kesmek' fiilinin bir türevi olduğunu dile getirmişti. Ona göre, Çuvaşça *şurla* biçimi *şur-* 'kesmek'¹ fiilinin bir türevidir. Çuvaşça *şur-* ise Ortak Türkçe *yar-* kökünden başka bir şey olamaz. Bu açmazdan kurtulmak için Ana Türkçe *y'nin c'ye* çevrildikten sonra *ç* durağı yoluyla Çuvaşçada *ş-*'ye dönüştüğünü kabul etmek gerekir.

Leksika'da OrtaTürkçede 'orak' olarak geçen *baştar* adı üzerinde durulmamıştır. Etimolojik sözlüğümde Argu alanında kullanılan *baştar'm* bir *hapax legomenon* olarak büyük bir olasılıkla yerlesik bir kültür dilinden kalma bir alıntı olduğunu yazmıştım.

Leksika'nın "Giysi, ayakkabı, başlıklar" bölümünde (476. s.) Kâşgarlı Mahmud'a borçlu olduğumuz *yağku* 'yağmurluk' biçiminin yağ- kökünden geldiği açıklanmış, G. Clauson'un etimolojik sözlüğüne gönderme yapılmıştır (ED 898 b). Bundan başka, Sevortyan'ın etimolojik sözlüğü (ESTJa 1989, 60-61) de verilmiştir. Yazarlara göre, Sevortyan da yağfcu'nun yağ- kökünden geldiği yolundaki etimolojiyi desteklemiştir.

Moğolca *daqu* biçiminin Macar ağızlarında *daku* olarak geçtiği yazarların gözünden kaçmıştır. Macaristan'ın Kunsâg bölgesinde kullanılan *daku*'num Kumanlardan kalma bir biçim olduğu açıktır. Son olarak, Lajos Ligeti, "A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körüldöttük van" (*Magyar Nyelv* LXX11, 1976, 11-27. 121-136) adlı yazısında (306-307. s.) Macarca *daku* üzerinde durmuştu. Yazar, Moğolca *dagu*'nun karşılığı olarak Türkçe *y akü* biçimini saymış, BrockelmamVın (78) *ya&u*'nun yağfcu'dan geldiği yolundaki açıklamasını halk etimolojisi olarak değerlendirmişti. Ligeti, G. J. Ramstedt'in *Formen/e/îre'sine* (50) ve Clauson'un etimolojik sözlüğüne (898) gönderme yapmış, son eserinde (236. s.) Kunsâg'da kullanılan *daku'mn* Moğolca bir kalıntı olduğunu dile getirmişti. Orta Türkçe *yoku* ve çağdaş diyalektlerde geçen biçimleri M. Räsänen (V 980b) de Moğolca *daqu* biçimiyle birleştirmiş, Max Vasmer'in etimolojik sözlüğüne (I, 329) dayanarak Rusça *daxa*, *doxa* biçimlerini de saymıştı. M. Räsänen. Orta Türkçe *yaku*'nun kökeni üzerinde durmamıştı.

Sığır derisinden yapılan bir tür ayak giyeceğine verilen *çarık* (480. s.) adına ilişkin Macarcada kullanılan *soru* biçimi eski bir Türk dilinden kalma bir alıntıdır,

Türkmencede 'ayakkabı, terlik' olarak kullanılan *köwöş* sözünün Tatarca, Başkurtça, Karakalpakça, Özbekçe gibi diyalektlerdeki karşılıkları sıralanmış (480-481. s.), ancak bu sözün Anadolu ağızlarında dar bir alanda *keviş* 'kundura' olarak kullanıldığı gözden kaçmıştır. Anadolu'da dar bir alanda kaldığı anlaşılan *keviş*'in Farsçadan geldiğini Andreas Tietze (Pers 70) açıklamıştır. Tietze, Pehlevince *kafş* biçimi

yanında Kürtçe *kewş*’i de saymıştı. Buna karşılık Tietze, Türkmence *kövüş* biçimini göz ardı etmişti.

Anadolu ağızlarında *keviş* biçiminin dar bir alanda kalmasına karşılık 'yemenici, ayakkabı onarıcısı'¹ olarak kullanılan *köşker* türevi büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Bu türevin Farsçadan geldiğini de Tietze (Pers 71) açıklamıştı (Farsça *kafş* 'boot' ve *gar* 'maker of').

Deri, kürk veya kumaştan yapılmış başlığa verilen *kalpak* adının kökenine ilişkin bilgiler de tartışılmaya ve bütünlenmeye açıktır. Yazarlar (484-485. s.) eski ve yeni dilayekterde kullanılan belli başlı biçimleri saydıktan sonra, *kalpak* biçiminin DTS'de ve ED'de geçmediğini bildirmişlerdir.

“Türk Dilinin *Etymologique* Sözlüğüne Katkılar” (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1978-1979*, 1-15. s.) başlıklı yazımda (4-6. s.) *kalpak* sözünün etimolojisini vermiştim. O yazımda *kalpak* sözünün Türk diyalektlerinde dar bir alanda 'kapak, örtü' olarak saklanmış olan *kalıp* adının *-(a)k* küçültme ekiyle yapılmış bir türev olduğunu açıklamıştım. Bu açıklamaya göre, *kalpak* adının da 'kapak, örtü' anlamına gelmesi gerekir. Gerçekten Kazaklar, Kazan Tatarları *kalpak* adını 'kapak, örtü' olarak kullanırlar. Başlangıçta 'kapak, örtü' anlamına gelen bu ad, sonradan 'başlık' anlamını almıştır.

Leksika yazarlarının benim bu yazımı görmediklerini birkaç kez sözlendirmiştim. Son olarak, etimolojik sözlüğümde de *kalpağın kalıp* kökünden geldiğini yazdım. *Leksika* yazarlarının 1999'da çıkan bu sözlükten habersiz kalmaları doğaldır. Eski ve yeni Türk diyalektlerinde 'başlık' olarak kullanılan belli başlı adlar (482-485. s.) gözden geçirilmiş, ancak Türkçe *papak* yanında Azerî alanında kullanılan *papax*, Türkmence ve Nogayca gibi diyalektlerde geçen *papak* biçimleri gözden kaçmıştır.

Ağıl maddesinde (492-493. s.) eski ve yeni biçimler toplu olarak gözden geçiriliyor. Yazarlar *ağıl'm* etimolojisine yönelik açıklamaları da gözden geçirerek değerlendirmişlerdir. Türkçe *ağıl'm* Macarcada kullanılan *öl* biçimi yazarların gözünden kaçmıştır. Bk. L. Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött és az Árpád-korban*, Budapest 1986, 67-68.

Leksika'da Türkmence *küme* 'kulübe' yanında Kazakçanın ağızlarında kullanılan *küme* ve Özbekçenin ağızlarında geçen *küma* biçimleri verilmiştir (499. s.). Yazarlar *Derleme Dergisi*'nde geçen *küme* biçimini de saymışlardır. Türkçede *küme'nin* daha çok *güme* olarak kullanıldığı *Leksika* yazarlarının gözünden kaçmıştır. Yazarlara göre, *küme* biçimi Farsçadan alınmıştır. Etimolojik sözlüğümde *güme* ve *küme'nin*. Farsçada *göma* 'a hovel made of reeds or straw' ve *küma* 'a straw hut or shed for sheltering those who watch the fields' olarak geçtiğini dile getirmiştim.

Leksika'nın *çadır* kavramına ilişkin sözleri içeren bölümünde (503-504. s.) eski ve yeni diyalektlerde keçeden yapılmış çadıra verilen *terme* adı geçiyor.

Leksika'ya göre, bu ad Kumancada *terme* olarak kullanılır. Bu yolda bilgi almak için bk. Ligeti: *Magyar Nyelv* LXIII, 438. Tatarcada yerel olarak *tirma* biçimi, Başkurtçada *tirma* yanında yerel ağızlarda *kırma*, Nogaycada *terme* (*terme üy*)

'keçeden yapılmış çadır', Kazakçada yerel olarak *terme* (*terme üy*), Uygurcada yerel olarak *tarma*, Hakasçada *tirme*, Tuvacada *terbe* (*terbe oy* keçeden yapılmış çadır) biçimleri geçer. *Leksika* yazarları bu verilere (?) işaretiyle Türkmençe *tarim*'i de katmışlardır. Yazarlar Terme'nin Moğol diyalektlerinden kalma bir alıntı olduğunu yazıyorlar: Lessing'in verdiği Moğolca *term-e* 'the wooden grate of the walls of a felt tem' (806) ve Ramstedt'in verdiği Kalmıkça *term* 'Wand, Wandgitter' biçimlerini saydıkları gibi, Ligeti (*AOH* XIV, 68-69), Doerfer TMEN III, No: 1340) gibi yazarlara gönderme de yapmışlardır. Onlara göre, Türkçe Terme'nin Moğol kökeninden geldiğine sözün eskiliği tanıklık etmektedir.

Leksika da son olarak Türkmençe *tarim* biçimi Türkiye Türkçesi ağızlarında geçen *derim evi* 'keçeden yapılmış çadır' adıyla karşılaştırılmıştır. Yazarlar L. Budagov'un Türkçe *derim* 'in Farsça'dan geldiğini açıkladığını da seslendirmişlerdir.

Yazarların, Türk diyalektlerinde kullanılan *terme* biçiminin Moğolcadan geldiği yolundaki savı düşündürücüdür. Lİgetİ “Turkolögłai megjegyzesek szláv jövevenyszavainkhoz” (*Magyar Nyelv* LXIII, 427-441. s.) başlıklı yazısında (437-439, s.), Türk diyalektlerinde geçen Terme'nin kökeni üzerinde durmuştu. Ona göre, Türkçe *terim* erken bir çağda (XIII-XIV. yüzyıllarda) Moğolcaya geçmiştir. Örneğin İstanbul'da bulunan Moğolca sözlükte *terme* 'tente' olarak geçer (Ligeti: *AOH* XIV; 68-69). Oyrat ağızlarında *t'erem*, *terme*, *terem* 'treillis de la tente, mur' (Kara: *AOH* VIII, 161) biçimi yeni bir veridir.

Ligeti, Moğolca *term-e* biçimine Moğolca *term-e*, *term-a* 'stamade, stamette, étoffe de laine', Kalmıkça *terme*, *term* 'dünnes wollene Gewebe', Ordosça *t'erme* 'tissu de laine, flanelle (de provenance tibetaine) (< Tibetçe *ther-ma* 'a kind of their wollen cloth, flanelle like fabric', Türkçe (Osmanlıca) *tirme* 'a stoff of the finest wool, woven in patterns like *tirme* and used for dresse', Farsça *tarma*, *turma* 'a saddle cloth, figured silk' gibi birtakım verileri de katmıştı. Ona göre, bu kültür sözünün son kaynağı Türkçedir. Ne var ki karşılıklı alışverişler dolayısıyla biçimler arasındaki bağlantının gün ışığına çıkarılması güçtür.

Ligeti'nin son görüşünü bir yana bırakabiliriz. Bununla birlikte, Moğolca *term-e*'nin Türkçeden geldiği konusundaki gözlemi üzerinde durulmaya değer. Onun bu gözleminin *Leksika* yazarlarının Türkçe Terme'nin Moğolcadan kalma bir alıntı olduğunu ilişkin savma ters düştüğü göze çarpıyor.

Leksika yazarları Ligeti'nin sözünü ettiğim yazısını görmemişlerdir. O nedenle onun gözlemine dönük bir değerlendirme yapmamışlardır. Sözü uzatmamak için Türkçe Terme'nin kökenine ilişkin gözlemler arasındaki farkı belirtmekle yetiniyoruz.

Leksika'nın *sal* maddesinde (517. s.) eski ve yeni diyalektlerde kullanılan belli başlı biçimler sıralanmıştır. Bu maddede Macarca *szál* biçimi yazarların gözünden kaçmıştır. Eski Türk dillerinden kalma bir alıntı olarak Macarca *szál* biçimi Ana Türkçe *säl*'ı doğrulayan bir tanıktır. *Leksika*'nm bibliyografya bölümünde D. Sinor'un “Notes on the Altaic equine terminology”(Central Asiatic Journal X, 1965) başlıklı yazısı verilmiştir. Ancak onun “On Water-Transport in Central Asia”

(*Ural-Altische Jahrbücher* XXIII, 1961, 156-179) adlı yazısının *Leksika*'da kullanılmadığı göze çarpıyor. O yazıda W dan da ayrıntılı olarak söz edilmişti.

“Oturmak veya yatmak için yapılan yer” başlıklı bölümde (518-519. s.) yazarlar Türkçe *seki'nin* kökeni üzerinde duruyorlar. Maddenin başında *seki'den* yola çıkan yazarların, eski ve yeni diyalektlerde rastlanan belli başlı biçimleri saydıktan sonra *seki'nin* anlamlarını vermişlerdir. Maddenin sonunda *seki'nün* etimolojisinin açıklanmadığını dile getirmişler, ancak M. Räsänen'in (VEWT 408a), G. J. Ramstedt'in (SKE 227) *seki'nin* Korece *sjek* biçimiyle birleştigi yolundaki görüşünün desteklendiğini bildirmişlerdir. Son olarak G. Clauson'un (ED 819 a) *sekiyü* Farsça bir alıntı saydığını yazmışlardır. Etimolojik sözlüğümde söylediğim gibi, *seki'nin* köken bakımından Farsça olduğunu Tietze (Gr (2) 381-338) de öne sürmüştü. Ancak daha sonra Tietze (Zbalk 18: 191/228) Farsça *sokü*, Kürtçe *seko* gibi biçimlerin Türkçeden alındığını açıklamıştı. Sözlüğümde Ramstedt'in *seki*'yi Korece *sjek* biçimiyle birleştirmesinin yanlış olduğunu L. Ligeti 'ye dayanarak (*A magyar nyelv török kapcsolatai* 49) dile getirmiştım. Türkçe *seki* Macarcaya *szek* 'chair, a seat' olarak geçmiştir. Türkçe sözlerin soyu sopu üzerinde dururken Macarcada kullanılan eski Türk dillerinden kalma alıntılarının tanıklığını göz önünde tutmanın yararlı olduğu eski bir gerçektir.

Orta Kıpçakça *azbar* 'ahır' biçiminin çağdaş diyalektlerde *atbar* ve *abzar* olarak saklandığını görüyoruz (527-528. s.). Balkarcada *abzar* yanında göçüşmeli *arbaz* 'avlu' biçiminin geçtiği göze çarpıyor. Yazarlar. *Derleme Dergisi*'ne dayanarak Karadeniz kıyılarında 'ahırların önündeki toprak meydan' olarak *azbar* biçiminin kullanıldığını da bildiriyorlar. *Derleme Dergisi*'nde de bu biçimin “Karadeniz kıyı halkı” arasında geçtiği yazılmıştır. *Leksika* yazarlarının Anadolu ağızlarına ilişkin verileri daha çok *Derleme Dergisi* 'nden aktardıkları göze çarpıyor. Örneğin *azbar*'ı da *Derleme Dergisinden* almışlar, ancak *Derleme Sözlüğü* 'nde geçen *azbar*'ı göz ardı etmişlerdir. Yazarların *Derleme Dergisi*'ni yeterli gördüklerini kabul edelim. Ne var ki *Derleme Sözlüğü*'nde *azbar* yanında *arbaz* 'avlu' biçimi de geçer. *Derleme Sözlüğü*'nde bu biçimin Karaçaycadan geldiği de dile getirilmiştir. Gerçekten Karaçaycada *arbaz* biçiminin kullanıldığını biliyoruz. Yukarıda Balkarcada *abzar* yanında göçüşmeli *arbaz* biçiminin geçtiğini açıklamıştım.

“Kızak” kavramıyla ilgili bölümde eski ve yeni diyalektlerde yaygın olarak kullanılan *çana* biçimi özenle işlenmiştir (535-536. s.). *Leksika*'da Türkçede yerel olarak kullanılan *çana* biçimi de göze çarpıyor. Benim inancıma göre. İstanbul'da (Kadınca'da) ve Trabzon'da geçtiği anlaşılan *çana*, komşu diyalektlerden alınmış bir biçimdir. İstanbul'da 'fren' olarak kullanıldığım gördüğümüz *çana* da 'kızak' anlamına gelen *çana* 'dan başka bir şey olamaz. *Çana*'nın etimolojisi karışıktır. *Leksika*'da bu yoldaki açıklamaların bir bölümü gözden geçirilmiştir.

Etimolojik sözlüğümün *kızak* maddesinde Eski Kıpçakçada geçen *kızak* biçimini de vermiştim. *Leksika* yazarlarının *kızak* yanında salt Azerî alanında kullanılan *xizak* biçimini saymakla yetindikleri göze çarpıyor. Sözlüğümde Türkçede *kızak* yanında *kazak* biçiminin de 'ağır cisimleri ve özellikle deniz teknelerini çekmek için kullanılan

yuvarlak ağaç' olarak kullanıldığını yazmıştım. Bundan başka, ağızlarda *kızanmak* biçiminin 'kızakla kaymak' anlamında kullanıldığını da eklemiştim. *Leksika* yazarlarının da *kızan-* fiil kökünün *kızak* ile bağlı olduğunu bir olasılık olarak değerlendirdiklerine tanık oluyoruz.

Orta Türkçede 'çatı' olarak geçen *tanış* biçimi düşündürücü bir veridir. G. Clauson etimolojik sözlüğünde (553 b) Kâşgarlı Mahmud'un sakladığı bu veriyi *hapax legomenon* olarak değerlendirmişti. Eski bir yazımda (*Magyar Nyelv* XXXVIII, 1942, 117) *tarus*'un Ostyakçaya geçtiğini ortaya koymuştum. *Leksika*'da. (529-530. s.) *tarus*'un çağdaş diyalektlerde dar bir alanda geçtiği açıklanmıştır (Uygurca *torus*, *turus*). Yazarlar *tarus* maddesinin sonunda birtakım yaklaşımlar yapmışlardır. "Dam, çatı" bölümünde yazarlar Şorca *turaska* biçimini vermekle yetinmişlerdir, 'Dam, çatı' anlamına gelen *turaska* biçimiyle *tarus* arasında bir bağlantı düşünülemez mi?

"Dam, çatı" bölümünde *töbe* (> *tübe*) biçimi de 'dam, çatı' olarak değerlendirilmiştir. Eski ve yeni diyalektlerde büyük bir yer tutan *töbe* (> *tübe*)'ye ilişkin daha çok bilgi almak için L. Bazin ile J. R. Hamilton'un "L'origine du nom Tibet" (*Tibetan History and Language. Studies dedicated to Uray Géza on his seventieth birthday*. Wİens 1991, 9-28) yazılarına bakınız.

At eyerinin altına konulan keçeye verilen *eyrim* adının Orta Türkçede kullanılan evrim'den başka bir şey olmadığı açıktır. Kâşgarlı Mahmud'un saymış olduğu bu veriyi Besim Atalay yanlışlıkla *adhrım* diye okumuştur. *Leksika*'da (544. s.) *evrim* yanında *egrim* biçiminin verildiği de göze çarpıyor. Türkçede y'nin ara sıra g'ye dönüştüğüne tanık oluyoruz. Örneğin eğe'nin *eye* (< eyeği)'den geldiğini biliyoruz. Bunun gibi, 'keçe' olarak kullanılan Eski Türkçe *kidiz* biçimi de çağdaş diyalektlerin bir bölümünde *kigiz*'e çevrilmiştir. Ne var ki evrim'in yanında *egrim* yeni bir biçimdir, O nedenle *egrim*'in eski bir biçim olduğu düşünülemez, sanırım. Buna göre, salt *evrim* biçiminden yola çıkmak yeter.

Leksika'da Radloff'un verdiği Türkçe (Osmanlıca) *äirim* biçimi iki yerde yanlışlıkla *äirirm* olarak geçmiştir: Bu küçük yanlış üzerinde özel olarak duruyoruz. Bu bağlamda *Leksika*'da yazım ve baskı yanlışlarına rastlamadığımızı özel olarak dile getirmek istiyoruz.

"Eyer örtüsü" olarak kullanılan biçimler arasında Türkçe *çaprak* biçimi de göze çarpıyor (547. s.). Ancak *Leksika*'da bu biçimin etimolojisine ilişkin bilgi verilmemiştir. Daha fazla bilgi için bk. Eren: *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 1999.

Azerî ağızlarında geçen *alış*, *alığ*, *aluğ* (547. s.) biçimlerine ek olarak Türkiye Türkçesinde kullanılan *alık* biçimi verilebilir. Etimolojik sözlüğümde kelimenin Eski Kıpçakçada *aluk* olarak geçtiğini açıklamıştım. Türkçede eyerin geriye kaymaması için atların boyunlarından asırılıp kolanlarına bağlanan kayışa *gömlüdürük* adı verilir. Diyalektlerde (Örneğin Kırızcada) bu ad *kömlüdürük* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *kömlüdürük* biçiminin kullanıldığını görüyoruz. Kıpçakçada *kömlüdürük* yanında *yömlüdürük* biçimi de geçer. Etimolojik sözlüğümde *kömlüdürük* ve *ömlüdürük* biçimlerine ilişkin belli başlı açıklamalar gözden geçirilmiştir. Paul Pelliot'nun "Les

mots avec et şans *q* (*k*) initial en türe et en mongol” (*T'oung Pao* XXXVII, 73-101) başlıklı yazısından sonra Türkçede ve Moğolcada göze çarpan *k*'li ve *k*'siz biçimler bilimsel yayınlarda sık sık tartışıldı. Örneğin T. Halasi Kim, “Orta-Kıpçakça *q*-, *k*->0 meselesi” (*Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I* Ankara 1950, 45-61) başlıklı yazısında Paul Pelliot'nun irdelediği biçimlere birtakım yeni örnekler katmıştı. Ben de yazılarımda ara sıra baştaki *k*'lerin düşmesinden söz ettim. Örneğin Türkçe *örnek* sözünün kökenini tartışırken *k*'lerin düşmesine ilişkin örnekler verdim.

Bu durum karşısında *Leksika* yazarlarının *kömlüdürük* ve *ömüldürük* biçimlerim ayırmalarına katılmadığımı saklamayacağım (552-553. s.). Türkçede 'yular, başlık' olarak kullanılan *reşme'im* Arapça *raşma* 'Haffter, Nasenriemen am Zaumzeug' biçiminden geldiğini etimolojik sözlüğümde yazmıştım, Tietze'ye uyararak (Ar 279-73). Sözlüğümde Räsänen'in etimolojik sözlüğüne gönderme yapmıştım. Räsänen Türkçe *reşme'mn* Farsçadan alındığını açıklamıştı. Yazarlar yeni Türk diyalektlerinde geçen biçimlerin Farsçadan kaldığını dile getirmişlerdir (558. s.).

“Savaş ve silah” bölümünde (560-579. s.) *on başı, kırk başı, elig başı, yüz başı* gibi adlar arasında *çavuş'un* yer alması gerekirdi, sanırım.

Çavuş'a ilişkin belli başlı verileri G. Clauson (ED 399 a) gözden geçirmişti. Eski Türk yazıtlarında *çabiş* 'aide de camp' olarak geçtiğini görüyoruz. Daha sonraki kaynaklarda *çavuş* olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud *çavuş'un* 'savaşta safları düzeltmek ve askerin disiplinini sağlamakla görevli kimse' olduğunu bildirmiştir. Bilimsel çalışmalarda *çavuş'un* kökeni sık sık tartışılmıştır. Bu sözün Türkçe *çav* 'ses' kökünden geldiğini başlangıçta A. Vâmbery ortaya koymuştu. Daha sonra M. Fuad Köprülü (*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, 1931, 211-216) *çavuş* sözünün türlü Türk diyalektlerinde var olan bir Türk kökünden geldiğini açıkladı (212. s. 2. not). Son olarak Louis Bazin, “L'antiquité méconnue du turc *çavuş*” (*Actes du premier congrès International des études balkaniques et sud est européennes VI*, Sofia 1968, 243-252) başlıklı bildirisinde *çavuş'u* köken bakımından irdeledi. Bk. Doerfer III 1055. Türkçeden komşu dillere de geçmiştir. Macarca *csász* biçimi Doerfer'in gözünden kaçmıştır. Bu konuda bilgi almak için bk. István Kniezsa: *Magyar Nyelv* XXX, 1934, 104-106, L. Ligeti, *Magyar Nyelv* 75-39-40; *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött es az Árpád-korban* (Budapest 1986. 123-124. Räsänen'in, Türkçe *çavuşun* Farsça *çavuş'ten* geldiği yolundaki açıklaması yanlıştır (V 101). Clauson (ED 399) Eski Türkçe *çavuş'un* yalnız (?) “Osmanlıcada” kaldığını dile getirmiştir.

Koşun 'asker' (563. s.) biçiminin etimolojisi tartışılmaya ve düzeltilmeye açıktır, sanırım. *Leksika*'da yazarlar Azerî alanında kullanılan *goşun* yanında Kazakça *kosın* ve Özbekçe *kuşin* biçimlenini sıralamakla yetinmişlerdir. Etimolojik sözlüğümde (s.v. *koşun*) Türkmençe *goşun* 'ordu', Kırgızca *koşun*, *koşūn* 'ordu' gibi birtakım biçimler de geçer. Yazarların *kuşin* olarak yazdıkları Özbekçe biçim benim sözlüğümde *koşin* biçiminde verilmiştir.

Yazarlara göre, *koşun* biçimi Türkçe *koş-* 'birleştirmek' kökünden *-m* ekiyle

oluşturulmuştur. Türkçede 'asker dizisi' olarak geçen bu sözün Moğolcadan geldiğini biliyoruz (Moğ. *qosiğun* 'askeri birlik, bölük'; Kalm. *xoşn*). Bilimsel yayınlarda bu etimolojinin sık sık geçtiğine tanık oluyoruz. Örneğin L. Ligeti Türkçe *koşun*'m Moğolca *qosiğun*'dan geldiğini yazmıştı (*Nyelvtudományi Közlemények*, XLIX, 267). Moğ. *gosiğun* > Türk. *koşun* etimolojisi her bakımdan açıktır. Kırgızca *koşun* biçimi Moğolca etimolojiye tanıktır. Türkçe *koş-* kökünden yola çıkılarak Kırgızca *koşun* biçimi açıklanamaz. Son olarak Claus Schönig de *Mongolische Lehnwörter im West-ogusischen* (Wiesbaden 2000) adlı çalışmasında *koşun*'u Moğolca kökenli gösteriyor.

Leksika'da *bayrak* kavramına ilişkin eski ve yeni diyalektlerde kullanılan belli başlı biçimler toplanmıştır (565. s.). Yazarlar Kâşgarlı Mahmud'un yazıya geçirdiği *bayrak* ve *batrak* biçimlerinden başlayarak Eski Uygurca *badruk*, Türkçe *bayrak* biçimini vermişler, Azerî alanında kullanılan *bayrag*'ı saymışlardır. Daha sonra Türkmence *baydag* biçimini vermişler, Tatarca (Kırım), Karayca, Balkarca, Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Karakalpakça, Kazakça gibi diyalektlerde geçen *bayrak* biçimini saymışlardır. Son olarak, Özbekçede *bayrak* yanında yerel ağızlarda *bayrak*, *bayrak*, *baydak* biçimlerinin kullanıldığını açıklamışlar, çağdaş Uygurcada ise *vayrak*, *bayrak* biçimleri yanında ağızlarda *bayak* (< *bayrak*) biçimine rastlandığını eklemişlerdir.

Yazarların düşüncesine göre, bu biçimlerin temel anlamı askerî bir sembol olarak 'bayrak, sancak, flama, fors' diye açıklanabilir.

Yazarlar *bayrak*'a ilişkin birçok etimolojiden söz etmişler, ancak *bad-/bay-* fiil kökünden yola çıkan E. V. Sevortyan'ın tahminim en olası etimoloji olarak değerlendirmişlerdir. Buna ek olarak, bu fiilin 'bağlamak' anlamına geldiğini bildirmişlerdir. Buna dayanılarak başlangıçta bayrağın ağaç bir sırığa (mızrak ?) bağlı bir şey (at kuyruğu ?) olduğu tahmin edilebilir.

Yazarların özet olarak verdiğim *bayrak* maddesi birçok bakımdan tartışılmaya ve düzeltilmeye açıktır, düşüncesindeyim. Birincisi, eski ve yeni diyalektlerde geçen *baydak* biçiminin *bayrak* adıyla birleştirilmesi yanlıştır. *Bayrak* ve *baydak* biçimleri arasında büyük bir benzerlik olduğu açık bir gerçektir. Bu benzerlik her bakımdan düşündürücüdür. Özellikle biçimler arasında ses yönünden büyük bir benzerlik olduğu göz ardı edilemez. Ne var ki göçüşme (*métathèse*) olanaklarına karşın bu biçimlerin birleştirilmesi olanaksızdır. *Bayrak* ve *baydak* arasındaki anlam yakınlığı da bu biçimlerin birleştirilmesini kolaylaştıramaz. Bu durum karşısında yazarların *bayrak* yanında *baydak* biçimini saymaları kabul edilemez. Başka bir deyişle, *bayrak* biçiminin *baydak* ile birleştirilmesine katılmak güçtür.

Bayrak ve *baydak* biçimlerini ayırdıktan sonra *bayrak* biçiminin etimolojik açıklanmasına geçelim. Doğu Akdeniz Üniversitesinin Türkoloji Araştırma Merkezi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 20-21 Mayıs 1999 günlerinde Gazi Mağusa'da düzenlediği Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu'nda 'Etimolojik çalışmalarda metodoloji sorunları' başlıklı bir bildiri sunmuştum. O bildirimde söylediğim gibi, 1946 yılında Budapeşte Üniversitesinde verdiğim doçentlik deneme dersinde de etimolojik çalışmaların metodolojisini irdelemiştim. Dersimde metodolojik sorunları gözden

geçirirken Türkçe *sancak* ve *bayrak* sözlerinin tanıklığını kullanmak istiyordum. Ne var ki yer darlığı dolayısıyla örneklerimi metodolojik yönden ayrıntılı olarak değerlendirememiştim. Daha sonra bu sözlerin etimolojisine yönelik açıklamalarımı özel bir yazıda özet olarak toplamış, *Körösi Csoma-Archivum*'da yayımlanmak üzere Prof. Gyula Nemeth'e vermiştim. Ne var ki II. Dünya Savaşı sonunda Kızıl Ordu'nun Macaristan'ı işgali üzerine gelişen olaylar bilimsel yaşama son vermişti. Bu ağır koşullar altında *Körösi Csoma-Archivum*'un çıkması düşünülemezdi. *Sancak* ve *bayrak* sözlerinin kökenine ilişkin yazım Prof. Nemeth'te kalmıştı. Türk dili alanındaki çaba ve çalışmalarım bu sözler üzerinde tekrar duramadım. Özetle, *sancak* ve *bayrak* sözlerinin etimolojik açıdan açıklanması Kıbrıs'ta düzenlenen panele kalmıştı.

Gazi Mağusa paneline sunduğum bildirinin *sancak* ve *bayrak* sözlerine ilişkin bölümünü gözden geçirelim mi?

Özetle *sancak* sözünün kökü çıplak gözle ayırt edilebilecek kadar açıktır. Benim bildiğime göre, M. Fuad Köprülü, *Türkiyat Mecmuasında* çıkan bir yazısında dilimizde *bayrak* olarak kullanılan bu sözün *sanç-* kökünden geldiğini yazmıştı. 'Batırmak, saplamak' anlamına gelen bu kökün Türkçede artık geçmediği göze çarpıyor. Ancak dilimizde İç organlarda saplanır gibi duyulan ağrı olarak kullanılan *sancı* sözü bu kökten kalma bir türevidir. Gerard Clauson (*Studia Orientalia* 28,2: 8-9) *sancak'm* *-kak* ekiyle kurulduğunu ortaya atmıştı. Etimolojik sözlüğümde bu açıklamayı vermekle yetinmiştim. İster *-ak*, ister *-kak* ekiyle yapılmış olsun *sancak'm* 'batırmak, saplamak' anlamına gelen *sanç-* kökünden geldiği açıktır.

Türkçede bir ulusun, bir topluluğun veya bir kuruluşun simgesi olarak kullanılan *bayrak* sözüne gelince: Bu sözün Türkçe bir türev olduğunu ilk bakışta kestirip atmak kolay değildir. O bakımdan eski sözlüklerde ara sıra *bayrak*'ın komşu dillerden kalma bir alıntı olduğu bile seslendirilmiştir.

Bayrak sözünün çağdaş diyalektlerin küçük bir bölümünde geçtiği göze çarpıyor. *Bayrak*'ın Orta Türkçede *batrak* olarak geçtiğini görüyoruz. Kâşgarlı Mahmud'a borçlu olduğumuz bu veri, çağdaş diyalektlerde kullanılan *bayrak*'ın *batrak* biçiminden geldiğine açık bir tanıktır. Orta Türkçede geçen *batrak* biçiminin ise Türkçe *batır-* kökünden geldiği anlaşılıyor. Daha açık bir anlatımla, *bayrak* Türkçe *hatır-* fiilinin bir türevidir. *Sancak'm* 'batırmak, saplamak' anlamına gelen *sanç-* kökünden kalma bir türev olduğu gibi.

Batrak > *bayrak* etimolojisi anlam açısından açıktır. Ancak ses bakımından *batrak* > *bayrak* gelişmesi açıklanmaya muhtaçtır. Türkçede *bayrak* biçiminin *batrak* > *badrak* > *bayrak* gelişmesi sonunda oluştuğu anlaşılıyor. Eski Türkçe J'lerin çağdaş diyalektlerde y'ye çevrildiğini biliyoruz. Ancak *badrak'taki* d'nin eski bir t'den geldiği göze çarpıyor. Ana veya Eski Türkçe t ve d'lerin gelişmesinde ses kurallarına ters düşen birtakım örneklerle karşılaştığımızı saklamayalım. Orta Türkçe *batrak* > Türkçe *bayrak* örneği gibi. *Batrak* > *badrak* > *bayrak* gelişmesini açıklamak için Türkçe *ayak* örneğini verebilirim...”

Bildirimin *bayramın* etimolojik açıklanmasına ilişkin son bölümünde, eski ve

yeni Türk diyalektlerinin bir bölümünde bayrağa verilen *baydak* adı üzerinde durmuştum. Bildirimde açıkladığım gibi, “bu ad çağdaş diyalektlerde dar bir alanda kalmıştır. Martti Räsänen (*Materialien zur Lautgeschichie der türkischen Sprachen*. Helsinki 1949, 213) *baydak* biçimini *bayrak* ile birleştirmişti. Ancak göçüşme (*métathèse*) olanağına karşın *bayrak* ile *baydak* biçiminin birleştirilmesi kolay değildir. Nitekim Louis Ligeti (A propos du “Manuscrit de Zirni”. *Asiatic Studies in Honour of Dr. Jitsuzo Tamura on the Occasion of his Sixty-Fourth Birthday*. May 25, MXMMLXVIII. Kyoto. 1968, 23) *baydak* biçimini *bayrak* ile birleştirmemişti. Özetleyelim: *Leksika*'da *bayrak* ve *baydak* biçimlerinin birleştirilmesi yanlıştır. Türkçe *bayrak*'ın *bad-/bay-* kökünden geldiği yolundaki açıklama da olanaksızdır.

Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını gördüğümüz *bulun* 'esir, tutsak' biçimine gelince: *Leksika* yazarları (576. s.) yalnız eski kaynaklarda geçen biçimleri saymakla yetinmişlerdir. Ancak bu biçimin daha sonraki kaynaklarda geçtiğini de biliyoruz. Örneğin Anadolu'da yazılmış XIV. yüzyıldan kalma eserlerde de *bulun* olarak geçer. Yazarlara göre, *bulun* biçimi *bul-* kökünden *-un* ekiyle yapılmış bir türevdir. İlk bakışta bu açıklama düşündürücüdür. Karl H. Menges de “Zu einigen slawisch-türkischen Lehnbeziehungen” (*Tatarica. Studia in honorem Ymär Daher*. Vammala 1987, 233-239) başlıklı yazısında *bulun*'un Türk dili alanında kolaylıkla orijinal bir türev sayılabileceğini ve Türkçe *bul-* Tinden' kökünden yapılmış bir türev olarak değerlendirilebileceğini dile getirmişti. Kâşgarlı Mahmud'a göre *bul-* 'finden, bekommen, erbeuten' anlamına gelir. Buna göre, Menges, *bulun* 'un köken yönünden Moğolca *olca* örneğine benzediğini bildirmişti. Bu açıklamadan sonra Menges, *bulun*'un Türkçede Doğu Slavcadan kalma çok eski bir alıntı olduğunu da dile getiriyor..

“Savaş ve silah” bölümünün sonunda (578-579. s.) yazarlar, savaşçıların başlarına geçirdikleri demir başlığa verilen *dülha* adı üzerinde duruyorlar. Yazarların Çağatayca *duluğa*, Kazakça *dülğa*, Yakutça *dulağu* gibi birtakım verileri saymakla yetindikleri göze çarpıyor. *Leksika*'da Räsänen'in etimolojik sözlüğüne (141a) dayanılarak *dülğa*'nın Moğolcadan alındığı açıklanmıştır. Yazarların bu maddede daha çok Räsänen'in sözlüğüne dayandıkları anlaşılıyor. Räsänen, sözlüğünde Türkiye Türkçesi'nde kullanılan *tolga* biçimini saymamıştı. Bu biçim *Leksika*'da da göz ardı edilmiştir. Türkçe *tolga* biçiminin, Yahya Kemal Beyatlı'nın “Akıncı” şiirinde yaşadığını biliyoruz: *Ak tolgaı beylerbeyi haykırdı: ilerle!*

Eski ve yeni diyalektlerde 'demir başlık' olarak Moğolca bir adın kullanılması çarpıcı ve düşündürücüdür. Türklerin 'demir başlık' kavramını karşılamak için Türkçe *aşık* adını kullandıklarını da biliyoruz. Anlaşılan Moğolca *dülğa* Türkçede *aşık* adının yerine geçmiştir. Bu adın dilimizde *yaşık* ve *ışık* olarak geçtiği açık bir gerçektir. Räsänen (V 30 b), Clauson (ED 977b) gibi sözlük yazarları *aşık* adını vermişlerdi.

Son olarak Omeljan Pritsak, “The Proto-Bulgarian military inventory inscriptions” (*Studia Turco-Hungarica* V, 1981, 33-61) başlıklı yazısında (43. s.) eski Türkçe *yaşuk* (> Türkçe *aşık*) biçimi üzerinde durmuştu. Pritsak, Moğolca

nın eski Türkçe *yaşuk*'un yerine geçtiğini de dile getirmişti.

Leksika'da *dülğa* yanında *aşık* - *yaşık* adının yer alması gerekmez miydi?

Sevortyan da etimolojik sözlüğünde (ESTSa 1974) *aşık*'ı göz ardı etmişti. Etimolojik sözlüğümde *tolga*'nın kökenine ilişkin belli başlı yayınları sıralamış, Türkçede demir başlığa verilen *aşık* (< *yasak*), *temir börk*, *temir kalpak* ve *demir papak* gibi adları da saymıştım.

Yazarların *dokuz* sayısının Türkler arasında sembolik bir sayı olarak kullanıldığına ilişkin gözlemlerine katılıyorum (587-588. s.). Lajos Fekete, “Dokuz - a törökben es a perzsában” (*Emlékköngv Pais Dezsö hetvenedik születesnapjára*. Budapest 1956, 647-652) başlıklı yazısında dokuz'un Türkçede (ve Farsçada) armağan olarak kullanıldığını sağlam Örneklerle ortaya koymuştu. Lajos Ligeti'nin “Az ajándék két török-perzsa neve” *Magyar Nyelv* LIII, 157-159) başlıklı yazısı da bu yolda yeni bir katkıdır.

Leksika yazarlarının Türkçede “aşık” olarak kullanılan *ozan* sözünün etimolojisine ilişkin açıklamaları da tartışılmaya ve düzeltilmeye açıktır (613. s.).

Yazarlar *u:za:n* biçiminden yola çıkarak Orta Kıpçakça *uzan*, Eski Osmanlıca *uzan*, Türkçe *ozan* biçimleri yanında Azerî ve Türkmen ağızlarında geçen *ozan* biçimlerini saymışlardır. L. Budagov'un (I, 131) *ozan* terimine ilişkin açıklamasını aktardıktan sonra yazarlar, O. Ş. Gökyay'ın Türk ve Azerî edebiyatının klasik yazarları arasındaki kullanım ve anlamına yönelik açıklamalarına (CCXXXVII-CCXXXVIII. s.) gönderme yapmışlar, V. A. Gordlevski'nin Türkçe *uzan*'ın Ermenice *gusan*'dan geldiği yolundaki hipotezine geçmişlerdir. Onlara göre, bu hipotez baştaki g'nin düşmesi ve s sesinin Türkçede ünlüler arasında otum kazanması gibi fonetik olaylar dolayısıyla olası sayılamaz. Son olarak, Räsänen'in etimolojik sözlüğünde (V 518 b) sözünü ettiğimiz terimin başlangıç biçimi olarak *uzan* 'ı benimsediğini bildirmişlerdir.

Ülkemizde *ozan* üzerinde ilk olarak M. Fuad Köprülü durmuştu. “Kitâb-ı Dede Korkut'a ait notlar” (*Azerbaycan Yurt Bilgisi* 3, 1932, 133-140) başlıklı yazısında M. Fuad Köprülü, Dede Korkud hikâyelerinde 'Oğuzların halk şairleri' olarak kullanılan اوزان sözünü Özenle irdilemişti. Daha sonra bu yazı Köprülü'nün *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar* (İstanbul 1934, 273-292) adlı kitabında, epeyi yeni ilâveler yapılarak, “Ozan” başlığı altında yayımlanmıştı. Bu yazı son olarak, Köprülü'nün *Edebiyat Araştırmaları* (Ankara 1966) adlı kitabında da yer aldı (131-144. s.). Köprülü'nün bu yazısı değerli bilgi ve gözlemlerle doludur. *Leksika* yazarlarının bu yazıyı görmedikleri anlaşılıyor, bir.

M. Fuad Köprülü'den sonra Mirali Seyidov, “Ob etimologu sJova *ozan* // *uzan*” (*Sovetskaja Tjurkologija*, 1971/1 , 38-48) başlıklı yazısında *ozan*'ın kökenini Özenle araştırarak *ozan*'ın Türkçe öz- kökünden geldiğini açıkladı, iki.

Son olarak, Türkçede 'aşık' olarak kullanılan *ozan*'ın kökeni üzerinde ben de durdum ('Ashık' olarak ve yer adı olarak *ozan*. *Türk Halk Edebiyatı Bilgi Şöleni*, Konya 26-28 Ekim 1995, 29-38), üç.

Yazımın başlarında Türkoloji alanındaki yazı ve yayınların izlenmesinde karşılaştığımız güçlüklerden söz etmiş, yabancı ülkelerde ve özellikle Rusya'da ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde çıkan yayınları izlemekte ve elde etmekte çektiğimiz güçlükleri dile getirmiştik. Bizim gibi yabancı Türkologların da ülkemizde yayımlanan yazı ve eserleri izlemekte birçok engel ve güçlükle karşılaştıkları açık bir gerçektir. O açıdan *Leksika* yazarlarının M. Fuad Köprülü'nün "Ozan" yazısından habersiz kalmalarını doğal karşılayabiliriz. Ancak, Seyidov'un, *Sovetskaja Tjurkologija* gibi bir dergide çıkan yazısının yazarların gözünden kaçmasını anlamakta güçlük çektiğimi saklamayacağım.

Benim düşünceme göre, *ozan* Oğuz arealinde kullanılmış bir terimdir. O bakımdan Oğuz diyalektlerinde kullanılan *öz-* kökünden geldiği yolundaki açıklama kolaylıkla kabul edilebilir. Bu durum karşısında *Leksika*'daki *u:za:n* biçimi yanlıştır ve yazarların *ozan*'ı *uza-* kökünden getirmeleri akla sığdırılmaz.

Yırtıcı bir kuşa verilen *turumtay* adı Macarcaya da geçmiştir. Bu adın Türkçeden geldiğini Zoltân Gombocz *Árpádkori török személynveink* (Budapest, 13-14) adlı çalışmada açıklamıştı. Son olarak Lajos Ligeti, "Török jövevényiszavaink es a vitas etimológiák kérdése" (*Emlékkönyv Pais Dezsö hetvenedik születésnapjára*, Budapest 1956, 336-346) adlı yazısında eski ve yeni Türk dillerinde kullanılan belli başlı biçimleri özenle gözden geçirdiği gibi, Türkçeden komşu dillere geçen biçimleri de diğerleştirmiştir.

Leksika yazarları Ligeti'nin bu güzel yazısını kullanmamışlardır. *Leksika*'da (651. s.) *turumtay*'m *Falko Columlarius* diye açıklanması yanlıştır. Doğrusu *Falco Columbarius* olacaktır.

Özetleyelim mi?

Yazımda *Leksika*'da tartışılmaya açık birtakım sorun ve katkılar üzerinde durduğum gibi, gözüme çarpan birtakım yanlışları da düzeltmeye çalıştım. Büyük bir eserde birtakım eksiklik ve boşluklara rastlanması doğaldır. Ayrıca tartışılmaya veya düzeltilmeye değer konuların çokluğu, bu eserin bilimsel değerini azaltamaz. Çünkü *Leksika* birçok yeni gözlem, öneri ve katkılarla doludur. Yazımın başlığında da vurgulamaya çalıştığım gibi, *Leksika* bilimsel içerik bakımından Türk dilinin etimolojik sözlüğüne yeni bakış ve gerçekler kazandırmıştır. Kapsamlı bir eserde üzerinde durulmaya veya tartışılmaya açık konuların varlığı bu gerçeği örtemez.

Leksika 'da tartışmaya açılan sorunların beni yıllardan beri uğraştırdıklarını saklamayacağım. O açıdan bu sorunlara ilişkin gözlem ve düşüncelerimi normal bir değerlendirmeye yazısının dar çerçevesine sığdıramadım. Yazımın kapsam ve uzunluğu, *Leksika*'da güncellik kazanan sorunlara karşı duyduğum ilginin sonucudur.

Türkolojiye bu anıtsal eseri kazandıran çalışma arkadaşlarıma alkış bilimsel bir borcumdur. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* 'nün yeni bakışında *Leksika* 'nın getirdiği bilimsel katkılar özenle değerlendirilecektir.

Hasan EREN*

